

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

e-mail: agvlach@cc.uoi.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΕΔΙΟΥ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ¹

Ο κόλπος Βαθύ και το περιβάλλον του

Ο κόλπος Βαθύ είναι ευρείας έκτασης ρηχή λεκάνη θάλασσας, την οποία απομονώνει από το ανοιχτό πέλαγος στενή δίοδος (κανάλι), που σήμερα ονομάζεται Μπούκα (εικ. 1). Κατά το μήκος της βόρειας ακτής του κόλπου αναπτύσσονται τα περισσότερα τεκμήρια της ανθρώπινης δραστηριότητας, χρονολογούμενα κατά τους βυζαντινούς-μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους. Οι δύο σύγχρονοι οικισμοί, το Έξω και το Μέσα Βαθύ, αντιστοιχούν στις μοναδικές πεδινές εκτάσεις της περιοχής που προσφέρονται για καλλιέργεια, στον ανατολικό και δυτικό μυχώ του κόλπου, αντίστοιχα. Οι άγονες πλαγιές των υψωμάτων στα βόρεια των δύο οικισμών προσφέρονται για κτηνοτροφική δραστηριότητα, εξασφαλίζοντας οριακής επάρκειας βλάστηση, στην οποία κυριαρχούν τα σκίνα και οι χαμηλοί κέδροι (φίδες). Κατά το μήκος της βόρειας ακτής του κόλπου και στο εσωτερικό του στενού χωματόδρομου, που διέρχεται από το Έξω Βαθύ και καταλήγει στο παράκτιο Μέσα Βαθύ, υπάρχουν δύο χριστιανικά μνημεία, το εκκλησίδιο της Αγίας Άννας, που έχει

---

1. Τη σημασία της προϊστορικής θέσης είχε επισημάνει από τη δεκαετία του 1970 ο καθηγητής Χρίστος Ντούμας, ο οποίος το 2008 διενήργησε καθαρισμούς στα ορατά ερείπια και περισυνέλεξε χαρακτηριστικά ευρήματα (Πετράκος 2008. Ντούμας 2010). Η συστηματική έρευνα στο Βαθύ ξεκίνησε το 2011 υπό τη διεύθυνση του γράφοντος, τελεί υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και χρηματοδοτείται από τα ανασκαφικά κονδύλια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Πετράκος 2011, 2012, 2013, 2014, 2015. Vlachopoulos 2011. Βλαχόπουλος 2014, 2015α, 2015β, 2016α, 2016β. Βλαχόπουλος και Ματθαίου 2014. Vlachopoulos και Angelopoulou υπό εκτύπωση. Vlachopoulos υπό έκδοση). Ευχαριστίες για την οικονομική ενίσχυση της έρευνας απευθύνονται προς τη Γενική Γραμματεία Αιγαίου και προς τον φιλότατο κύριο Αθανάσιο Μαρτίνο, όπως και προς τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Π.Ι. που διαχειρίζεται τις χρηματοδοτήσεις. Η εν εξελίξει επιφανειακή έρευνα και ανασκαφή στο Βαθύ έχει πρωτίστως διεπιστημονικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, με σκοπό να γνωρίσει στους φοιτητές μας τις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου, διαχρονικά, και να τους φέρει σε επαφή με τις άλλες επιστήμες και ειδικότητες που συνεπικουρούν την Αρχαιολογία σε μία σύγχρονη έρευνα.

θεμελιωθεί σε μικρό άνδρηρο οικοδομημένο από αρχαίο υλικό, και ο μικρός βυζαντινός ναός του Αγίου Αντωνίου, σε ερειπιώδη μορφή πλέον, που έχει οικοδομηθεί με πλήθος αρχιτεκτονικών στοιχείων από αρχαία μνημεία (εικ. 2).

Οι δύο οικισμοί του κόλπου κατοικούνταν συστηματικά μέχρι τη δεκαετία του 1970. Σήμερα οι μόνιμοι κάτοικοι είναι λιγοστοί (δύο σπίτια κατοικούνται στο Έξω Βαθύ και τρία έως τέσσερα στο Μέσα Βαθύ). Στο Μέσα Βαθύ λειτουργούσε σχολείο έως τις αρχές της ίδιας δεκαετίας, σήμερα εγκαταλελειμμένο.

Στον ανατολικό μυχό του κόλπου, επάνω από την παράκτια ζώνη της καλλιέργειας του Έξω Βαθιού, αναπτύσσεται το ύψωμα, στην κορυφή του οποίου υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου. Επιφανειακή κεραμική από τα πρηνή είναι ιστορικών χρόνων κυρίως και κατά βάσιν χρηστική. Λεπίδες οψιανού μαρτυρούν πιθανή προϊστορική εγκατάσταση (εικ. 3).

Η νότια ακτή του κόλπου είναι βραχώδης, δύσβατη, με ελάχιστη βλάστηση. Σε ψηλό σημείο της περιοχής, που ονομάζεται Μπαντιέρες, διακρίνεται η χάραξη του παλαιού μονοπατιού που οδηγούσε από την ακτή Βαϊ στα δύο χωριά, μέχρι και τη δεκαετία του 1970–1980, οπότε έφτασε στο Βαθύ ο χωματόδρομος, που διαπέρασε το βόρειο νησί και το ένωσε με την Ανάληψη (Μαλτεζάνα)². Σε όλη την έκταση της βραχώδους, έντονα επικλινούς πλαγιάς ο σκληρός δολομιτικός ασβεστόλιθος χρησιμοποιήθηκε εντατικά στην παραγωγή ασβέστη, όπως τεκμηριώνουν τα υπέργεια κτιστά ασβεστοκάμινια που διακρίνονται ακόμα σε πυκνή διάταξη³ (εικ. 4). Στο στενότερο σημείο του υδάτινου διαύλου που κλείνει τον κόλπο και σε ελάχιστα μέτρα από τη βραχώδη ακτή στέκεται ο Αη-Γιάννης της Μπούκας, μεσοβυζαντινός ναός σε μέτρια κατάσταση διατήρησης με σύγχρονες επεμβάσεις⁴. Η νότια ακτή στο δυτικότερο άκρο της (ακρωτήριο Τρατσίνος) διασώζει ερείπια του ιταλικού πυροβολείου, σε σημείο απόλυτου ελέγχου προς το κανάλι της θάλασσας και το ανοιχτό πέλαγος.

Σε κοντινή απόσταση, αλλά μεσοπέλαγα, βρίσκονται οι επιμήκεις νησίδες Φω-

---

2. Ο δύσκολος αυτός χωματόδρομος δίνει σήμερα τη θέση του σε έναν σύγχρονο νησιωτικό αυτοκινητόδρομο, εξασφαλίζοντας για πρώτη φορά αχώλυτη επικοινωνία του Βαθιού με τη Χώρα της Αστυπάλαιας και τη Μαλτεζάνα. Το ίδιο έργο, βέβαια, εκτός από τα αγαθά της πρόσβασης και της ασφάλειας για τους ελάχιστους Βαθιώτες και τους επισκέπτες του χωριού ενδέχεται να φέρει νέους ρυθμούς και απαιτήσεις στον ήσυχο τόπο, αναπόφευκτο στοιχείο της διαρκώς αυξανόμενης τουριστικής φουσιογνωμίας του νησιού.

3. Τη μελέτη των παραδοσιακών ασβεστοκάμινων του Βαθιού και τη συμβολή της παραγωγής ασβέστη στην οικονομία του νησιού μελετά η συνάδελφος στο Π.Ι., ιστορικός Λήδα Παπαστεφανάκη.

4. Την ταύτιση του ερειπιώδους ναού γνωρίζω από τους ηλικιωμένους Βαθιώτες. Το μνημείο, ωστόσο, αναφέρεται ως «ανώνυμο» από τον μελετητή του Ηλία Κόλλια και χρονολογείται στα μέσα 10ου-μέσα 11ου αιώνα. Βλ. Κόλλιας 2004, 139-141 εικ. 2 πίν. 46.

κιονήσια. Στη μεγαλύτερη, βορειότερη των δύο νησίδα περισυνελέγη (2014) μεγάλη ποσότητα αρχαιοτήτων των ιστορικών χρόνων, συγκεντρωμένη σε ένα σημείο, που πιθανόν ταυτίζεται με ιερό⁵.

Η δυτική ακτογραμμή του κόλπου Βαθύ αντιστοιχεί στην πεδινή ζώνη του Μέσα Βαθιού. Πρόκειται για αμμώδη, ρηχή παραλία, που συνιστά το ανατολικό όριο στενού ισθμού (μήκους 130μ.), ο οποίος στη συνέχεια απολήγει σε ευρεία χερσόνησο ορεινή και με βραχώδεις ακτές, το ανατολικό μισό της οποίας συνιστά τη νότια απόληξη του κόλπου. Το σχήμα της χερσονήσου και ο εντυπωσιακός διαμελισμός της ακτογραμμής διαμορφώνουν τον κλειστό, απάνεμο κόλπο σε ιδανικό ρεμέτσο, φυσικό ορμητήριο από τους δυνατούς βοριάδες του πελάγους, και σε πλούσιο ψαρότοπο.

Η χερσόνησος, μήκους 1.300μ. πλάτους 800μ. και μέγιστου υψομέτρου 80μ., συνίσταται από συμπαγή δολομιτικό ασβεστόλιθο, με ελάχιστες κατά τόπους φλέβες μαλακού πωρολίθου. Λόγω των ήπιων –και αλλού πολύ απότομων– κλίσεων η χερσόνησος έχει συγκρατήσει ελάχιστο χώμα στην επιφάνειά της και, όπου αυτό υπάρχει, καταλαμβάνεται από σκίνα και κέδρους. Η βλάστηση των σκίων ελέγχεται λόγω της βόσκησης μικρών πληθυσμών αιγών, ενώ οι βραχύσωμοι κέδροι αναπτύσσονται σε ελάχιστο ύψος λόγω των σφροδρών ανέμων. Παλαιότερα είχαν αποψιλωθεί σε μεγάλο βαθμό, χρησιμοποιούμενοι ως καύσιμη ύλη για τα ασβεστοκάμينا.

Το δυτικό τμήμα της χερσονήσου είναι το πλέον ορεινό και βραχώδες, με απότομες κλίσεις κυρίως προς τη νότια ακτή. Δύο υπέργεια ασβεστοκάμينا, κυκλικού σχήματος και θολωτής οροφής (ακέραια σήμερα σε μεγάλο βαθμό) τεκμηριώνουν την παραγωγή ασβέστη μέχρι και τη δεκαετία 1950–1960. Τρίτο ασβεστοκάμινο, διαλυμένο πλέον, είχε οικοδομηθεί στο εσωτερικό του ελληνιστικού πύργου, στο ανατολικό ακρωτήριο της χερσονήσου, που οι ντόπιοι ονομάζουν Ελληνικό (εικ. 5). Το τοπωνύμιο συχνά χαρακτηρίζει αρχαία λείψανα, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας.

Ο πύργος και τα συνδεδεμένα οικοδομήματα (εικ. 6)

Ο πύργος του Βαθιού, ιδρυμένος στο ανώτερο επίπεδο πλάτωμα του ομώνυμου ακρωτηρίου, είναι κτήριο του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., όπως πολλά από αυτά τα κτήρια αμυντικής εποπτείας στο νησιωτικό Αιγαίο, με καλύτερα τεκμηριωμένο παράλληλο τον πύργο στο Χωριό–Αγία Τριάδα της Αμοργού⁶. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 14μ. x 14μ., απολύτως τετράγωνος δηλαδή, με τις πλευρές του ακριβώς προσανατολισμένες. Είναι οικοδομημένος με καλής τέχνης λαξευμένες λιθοπλίνθους δολομιτικού ασβεστόλιθου. Το υλικό της ανωδομής του πύργου (που υπολογίζεται ότι

5. Βλ. Φανταουτσάκη υπό έκδοσιν.

6. Μαργκού 2005, 2009.

είχε ύψος 5-6μ.) είχε ήδη καθαιρεθεί όταν στο εσωτερικό του εγκαταστάθηκε σύγχρονο ασβεστοκάμινο⁷ και σήμερα λιγοστές λιθόπλινθοι βρίσκονται ακόμα πάνω από το θεμέλιο του μνημείου –ουσιαστικά εκείνοι που στηρίζουν το σύγχρονο καμίνι⁸ (εικ. 7).

Στα νότια του πύργου αναπτύσσεται φαρδύς διάδρομος (πλάτους 2,50μ. και μήκους 21μ.), κατεύθυνσης Α–Δ ο οποίος ορίζει ευμέγεθες ορθογώνιο κτήριο, υστερότερης του πύργου εποχής (εικ. 8). Το κτήριο αυτό, διαστάσεων 12x21μ., είναι επίσης πλήρως λιθολογημένο και διασώζει μόνο τη θεμελίωσή του. Δεύτερη σειρά λιθοπλίνθων διασώζει η δυτική του πλευρά, όπου υπάρχει θυραίο άνοιγμα, που επικοινωνεί με το αδόμητο επίπεδο πλάτωμα, που αναπτύσσεται έξω από το συγκρότημα του πύργου. Στο κέντρο του κτηρίου διακρίνεται επίμηκες ορθογώνιο άνοιγμα διαστάσεων 2x3μ, με κτιστό λίθινο πλαίσιο. Η παρατήρηση υδατοστεγούς ασβεστοκονιάματος (κορασάνι) στην εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου και η λοξή διάταξη του ερειπίου στον χώρο υποδηλώνουν ότι πρόκειται για τμήμα υπερκείμενης τοιχοδομής που έχει καταπέσει και όχι για *in situ* κατασκευή.

Αμέσως εξωτερικά του νότιου τοίχου του κτηρίου διαγράφονται 5-6 βαθμίδες επιμήκους κλίμακας που οδηγούσε από το συγκρότημα του πύργου στη νότια ακτή. Στα νότια και ανατολικά πρανή του ακρωτηρίου υπάρχουν λείψανα αναλημματικών τοίχων, οι οποίοι διευθετούσαν τη διαμόρφωση που έγινε στο ανώτερο πλάτωμα για την κατασκευή του συγκροτήματος του πύργου. Η διαμόρφωση αυτή πιθανόν περιλάμβανε και άλλες κατασκευές–υποδομές, όπως δείχνει κτιστός αγωγός στο δυτικό πέρασ του επίπεδου πλατώματος. Ένα βύθισμα στο σημείο εκείνο, σήμερα γεμάτο πέτρες, θα μπορούσε να οφείλεται σε υποχώρηση της οροφής κάποιας υπόγειας κατασκευής, ίσως υδατοδεξαμενής. Ανάλογη πρόνοια τεκμηριώνει ο προσεκτικά λαξευμένος κατακόρυφος αγωγός στο εξωτερικό τμήμα θεμέλιας λιθοπλίνθου της ΒΔ γωνίας του πύργου, που πιθανόν οδηγούσε τα όμβρια της στέγης σε υπόγεια δεξαμενή (εικ. 9).

---

7. Η μοναδική φωτογραφία που διαθέτουμε για το μνημείο πριν την ίδρυση του ασβεστοκάμινου είναι εκείνη που δημοσίευσαν οι R. M. Dawkins και A. Wace, μαζί με πρόχειρη κάτοψη του πύργου και του παρακείμενου ορθογώνιου κτηρίου (Dawkins και Wace 1905–1906, σσ. 154–156 figs. 2, 3).

8. Δύο ανάλογοι με το μνημείο αυτό πύργοι βρίσκονται σε κοντινές αποστάσεις στα ΒΑ του Βαθιού, στις θέσεις Αζοίρι και Παναγιά του Θωμά, σηματοδοτώντας ένα δίκτυο προστασίας των ακτών του Μέσα Νησιού, όπως λέγεται το βόρειο τμήμα της Αστυπάλαιας. Τέταρτος πύργος στην πλαγιά που καταλήγει στην παραλία Καμινάκια υποδηλώνει ανάλογο δίκτυο εποπτείας για τη νότια ακτή του νότιου, Έξω Νησιού.

Η προϊστορική ακρόπολη και οι βραχογραφίες

Αμέσως δυτικότερα του συγκροτήματος του πύργου ξεκινούν οι βραχώδεις όγκοι του αναφυόμενου ασβεστόλιθου, που προφανώς είχαν ισοπεδωθεί ήδη κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. από το σημείο αυτό και ανατολικότερα, ώστε να διαμορφώσουν επίπεδο πλάτωμα της προϊστορικής εγκατάστασης. Αυτό τεκμηριώνεται από την πυκνή διάταξη των προϊστορικών βραχογραφιών σε πολλά σημεία του επίπεδου βράχου, σε όλη την έκταση του πλατώματος. Τα επιπλέον στοιχεία που τεκμηριώνουν τη διευθέτηση του πλατώματος κατά την προϊστορική εποχή είναι:

α) το μεγάλο ογκολιθικό ανάλημμα μήκους 52μ. που διατρέχει την απόληξη της χερσονήσου με κατεύθυνση Α-Δ και ουσιαστικά ορίζει, αντιστηρίζει και διευθετεί το πλάτωμα (εικ. 5, βλ. παρακάτω)

β) οι αυτοφείς βραχόλιθοι που σε συνδυασμό με ανθρωπογενείς κατασκευές (λαξευμένες και κτιστές) διαμορφώνουν μικρές «πυλίδες», στο εσωτερικό των οποίων διέρχονται μονοπάτια. Οι διαμορφώσεις αυτές απαντούν στο βορειοδυτικό τεταρτημόριο του πλατώματος και προφανώς αποτελούν τα σημεία της διευθετημένης πρόσβασης στην ακρόπολη. Έως σήμερα έχουν ταυτιστεί τρεις τέτοιες κατασκευές:

1. η «πυλίδα των πλοίων» (εικ. 10α-β)
2. η «ατραπός των εγχειριδίων» (εικ. 11)
3. η «ατραπός των σπειρών» (εικ. 12)
4. παρόμοια κατασκευή με κτιστή διαμόρφωση(;) στο κατάστρωμά της.

Στα δυτικά, αλλά νοτιότερα των τριών «πυλίδων», ανάμεσα στους φυσικούς βράχους, διανοίγεται στενό οφιοειδές μονοπάτι, ήπια ανηφορικό προς την κορυφή της χερσονήσου, που έχει μήκος π. 130 μ. και καταλήγει στο βραχώδες πλάτωμα του σπηλαιοβαράθρου Χάσμα (βλ. παρακάτω).

Το δίκτυο των μονοπατιών που παρακολουθήθηκε στον χώρο τεκμηριώνει τους τρόπους πρόσβασης από τη βόρεια ακτή της χερσονήσου στο επίπεδο πλάτωμα της ακρόπολης κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Η πυκνή διάταξη των βραχογραφιών στις «πυλίδες», δηλαδή στις βραχολιθικές παραστάδες που ορίζουν τα μονοπάτια («πυλίδα των πλοίων», «ατραπός των εγχειριδίων») ή στα κτιστά τους καταστρώματα («πυλίδα των πλοίων»), βρίσκεται σε ακολουθία με την ανεύρεσή τους σε σημεία του επιπεδωμένου βράχου του πλατώματος και αποδεικνύουν ότι τα εικονιστικά αυτά σύμβολα (σπείρες, εγχειρίδια, πλοία, ρόδακες, αβακτώα, βέλη, ανθρωπινή μορφή κ.α.) συνιστούν έναν ενιαίο κώδικα παραστάσεων υπαίθριας θέασης. Με διαστάσεις από μερικά εκατοστά (σχηματοποιημένη ανθρωπινή μορφή ύψους 10εκ. σε κατακόρυφο βράχο στο ΒΑ τμήμα του πλατώματος: εικ. 13) έως τη δυνατότητα οι βραχογραφίες αυτές να είναι ορατές από μεγάλη απόσταση (η παράσταση του στόλου στην «πυλίδα των πλοίων» έχει μήκος 1.20μ. και οι πυκνότερες στο ακρωτήριο σπείρες φτάνουν σε διάμετρο τα 30 εκ.: εικ. 14) τα επίκρουστα μοτίβα

μπορούσαν να γίνουν ακόμα περισσότερο αντιληπτά, εάν η βαθιά γλυφή τους πληρωνόταν με λευκή ή άλλη ουσία, όπως γνωρίζουμε από την Πρωτοκυκλαδική κεραμική, τα εγχάρακτα και εμπέστα θέματα της οποίας συχνά γεμίζονταν με πάστα λευκού καολίνη. Η ίδια η επίκρουση, πάντως, επιτρέπει την ανάδειξη των μοτίβων επάνω στον βράχο, αφού κάθε επέμβαση στη σκουρόχρωμη γκρίζα επιφάνεια δημιουργεί αυτομάτως ένα φωτεινό, αντίχρωμο αποτέλεσμα, που βέβαια σήμερα δεν διακρίνεται. Η εξαίρεση της σπείρας που ακόμα προβάλλει σαφέστατα στα βράχια της κτιστής αναβάθρας Π6, επειδή την χτυπάει το κύμα, δίνει μία ασφαλή εικόνα της διακριτής αρχικής θέασης των βραχογραφιών του ακρωτηρίου (εικ. 15).

Στο Βαθύ, οι προϊστορικές βραχογραφίες απαντούν σε όλη την έκταση του ακρωτηρίου αλλά και ακόμα μακρύτερα από το πλάτωμα του πύργου, κατά το μήκος της βόρειας και νότιας ακτής, όπου οι βράχοι επιβάλλονται στο τοπίο, φυσικοί και επεξεργασμένοι (κτήρια, καταστρώματα δρόμων, όρια φυσικών μονοπατιών κλπ). Η πρόσφατη ανεύρεση βραχογραφιών (σπείρας και βελών) σε δύο σημεία της πορείας του μεγάλου, πιθανότατα οχυρωματικού περιβόλου (βλ. παρακάτω) διευρύνει το πεδίο της εφαρμογής αυτών των επίκρουστων παραστάσεων σε όλα τα ζωτικά σημεία της προϊστορικής ακρόπολης, κατά το πρωιμότερο παράλληλο του τείχους στον Στρόφιλα της Άνδρου, που χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4^η χιλιετία π.Χ.)⁹.

Στα βραχογραφήματα του Βαθιού οι σπείρες, τα πολύκωπα πλοία και τα εγχειρίδια κυριαρχούν στον ρυθμό επανάληψής τους, αλλά και στη σχεδιαστική ποιότητα της απόδοσής τους. Η δεξιά, για τον εισερχόμενο, παραστάδα της «πυλίδας των πλοίων» φέρει παράσταση τριών πολύκωπων πλοίων με ψηλές πρύμνες και ακροστόλια, η επάλληλη διάταξη των οποίων πάνω από τον επίπεδο ορίζοντα της θάλασσας τούς δίνει ζωγραφική προοπτική και αφηγηματική ενάργεια (εικ. 10α-β). Αναλόγως, η πυκνή διευθέτηση των εγχειριδίων στις ογκολιθικές παραστάδες της ομώνυμης ατραπού, σε μεγέθη μεγαλύτερα των όσων χάλκινων και αργυρών έχουν έως σήμερα βρεθεί στο Αιγαίο, καθιστά την παράσταση αυτή μία πιστά εικονογραφημένη οπλοθήκη, τονίζοντας την κεντρική νεύρωση της λεπίδας και αποδίδοντας πιστά την ισχυρή Τ-σχημη λαβή του μικρού ξίφους¹⁰ (εικ. 16, 17).

Οι ελεύθερες ή καμπυλόγραμμες γλυφές είναι βαθιές και συνεχείς, αλλά μερικές ευθύγραμμες χαράξεις (π.χ. των αβακωτών) είναι πολύ λεπτότερες, ένδειξη του διαφορετικού εργαλειακού εξοπλισμού που οι «βραχογράφοι» διέθεταν. Υπάρχουν

9. Televantou 2008, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

10. Τα έκτυπα των βραχογραφικών παραστάσεων επιμελείται ο συντηρητής Παναγιώτης Αγγελίδης, στον οποίον οφείλεται επίσης η ανάσχυση των εγχυτρισμών και η συντήρηση των κεραμικών ευρημάτων.

ακόμα στικτές παραστάσεις, με καλύτερα γνωστούς δύο «ρόδακες» (στη βόρεια ακτή και στην «πυλίδα των πλοίων»), που έχουν γίνει με συστήματα αβαθών κυκλικών κοιλοτήτων σε συστήματα ομόκεντρων κύκλων–σπειρών (εικ. 18).

Η ερμηνεία των βραχογραφιών είναι δύσκολη. Με καλά γνωστά παράλληλα πυκνά διευθετημένων βραχογραφιών σε οικισμούς της 4^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας (δηλαδή της Τελικής Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού) σε οικισμούς της Άνδρου, της Νάξου, της Ηρακλείας, της Κέρου, της Σύρου και άλλων θέσεων στις Κυκλάδες¹¹, τα βραχογραφήματα αναπτύσσονται σε υπαίθριες, δημόσιας θέασης, εγκαταστάσεις των οικισμών (πλατείες, τείχη, πύλες κλπ), αλλά απαντούν και σε εξωαστικούς χώρους, κατά το μήκος δρόμων της υπαίθρου ή άλλων εγκαταστάσεων.

Τα «σημεία» αυτά, ευρύτατης θεματολογίας, αλλά με τη σπείρα να υπερτερεί μακράν σε συχνότητα και σε πολλές σχεδιαστικές και εικονιστικές εκδοχές (εικ. 19, 20), πιθανόν είχαν τον χαρακτήρα βοηθημάτων προσανατολισμού και επισήμανσης συγκεκριμένων χώρων ή αποτύπων (με την επιθυμία της πυκνής επανάληψης σε περισσότερα σημεία) τον κώδικα κοσμολογικών ή θρησκευτικών συμβόλων των κοινωνιών της εποχής¹². Σε ό,τι όμως αφορά την επανάληψη άμεσα αναγνωρίσιμων εικονογραφικών μονάδων που αποδίδονταν σε «μεγαλογράμματη» κλίμακα, όπως τα πλοία και τα εγχειρίδια, αυτά σαφώς πρέπει να ερμηνευθούν ως τα σύμβολα πλούτου και ισχύος, που η κοινότητα σταθερά χρησιμοποιούσε και επιδείκνυε. Η καλή τεκμηρίωση που διαθέτουμε και για τα δύο αυτά *insignia dignitatis*, σε παραστάσεις επάνω σε τηγανόσχημα σκεύη για τα πλοία και στα λιγοστά μέταλλα εγχειρίδια από τάφους, δείχνει με ασφάλεια την χρονολογική βαθμίδα του Πολιτισμού Κέρου–Σύρου για τις επίκουστες βραχογραφίες της Αστυπάλαιας, δηλαδή τη δεύτερη φάση του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού, μεταξύ 2800–2300 π.Χ.

Ο λίθινος περίβολος και οι «δρόμοι»

Τα ορατά μνημεία που η επιφανειακή έρευνα των ετών 2011–2014 ταύτισε και οι καθαρισμοί αποκάλυψαν στην ανατολική απόληξη της χερσονήσου του Πύργου (ακρωτήριο Ελληνικό) φαίνεται ότι αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας ακρόπολης, την οποία περικλείει προς δυσμάς ογκολιθικός περίβολος¹³ (εικ. 21). Ο περί-

11. Televantou 2008. Για σχολιασμό των βραχογραφιών της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ. στις Κυκλάδες, βλ. Vlachopoulos υπό έκδοσιν.

12. Οι λεπτομερείς αποτυπώσεις των βραχογραφιών και κάθε είδους σχέδια των μη κινητών και κινητών ευρημάτων της έρευνας οφείλονται στον εικαστικό καλλιτέχνη ΑΣΚΤ Νίκο Σεπετζόγλου.

13. Οι τοπογραφικές αποτυπώσεις στο πεδίο οφείλονται στον τοπογράφο–μηχανικό ΕΜΠ Διονύση Νιώτη, μόνιμο συνεργάτη της έρευνας.

βολος αυτός, κατεύθυνσης βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, σήμερα έχει τη μορφή οφιοειδούς διαλυμένου λιθοσωρού, εδραζόμενου σε συμπαγές θεμέλιο βράχου που παρακολουθείται σε μήκος 70μ. και έχει πλάτος 0,5-2μ. Ο περίβολος ορίζεται:

α. στη βορειοδυτική του απόληξη, από το σημείο (πύλη;) όπου καταλήγει φαρδύς δρόμος διαμορφωμένος στον ήπια ανωφερικό βράχο, μήκους 45μ. και πλάτους 1,5-2,5μ. (εικ. 22). Ο δρόμος ξεκινά από τη βόρεια ακτή, ακριβώς νότια του πρωλιθικού στρώματος της παραλιακής ζώνης, εκεί όπου έχουν λαξευτεί δύο κυκλοτερείς κατασκευές, ίσως προϊστορικοί τάφοι (βλ. παρακάτω: εικ. 34).

β. στο νοτιοανατολικό πέρας του, από φαρδύ δρόμο κατεύθυνσης Β-Ν, ο οποίος ανέρχεται από τη νότια ακτή διαμορφώνοντας βαθμιδωτά επίπεδα. Παρακολουθείται σε μήκος 35 μ. και έχει πλάτος 2-3μ.

Ο τρόπος δόμησης του περιβόλου και οι επίκρουστες παραστάσεις σε βραχόλιθους της θεμελίωσής του ενισχύουν την εκτίμηση ότι ο περίβολος είναι έργο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Βόρεια ακτή. Οι Π-σχημες κατασκευές αρ. 1-5

Στη βόρεια ακτογραμμή (τετράγωνα Α/1-2) εντοπίζονται ανθρωπογενείς σχήματος Π κατασκευές (Π1-Π5), που διαδέχονται η μία την άλλη, κατά ένα μέρος λαξευμένες στον βράχο και κατά το λοιπό τμήμα τους οριζόμενες από κτιστούς ογκολιθικούς τοίχους. Σε επαφή με το σημερινό επίπεδο της θάλασσας και με το βόρειο τμήμα τους βυθισμένο, οι κατασκευές Π1-Π5 πιθανόν αποτελούν λείψανα προϊστορικών κτηρίων, όπως δείχνει η πληθώρα επιφανειακής κεραμικής της 3ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 23). Η έρευνα των ορθογώνιων αυτών μονόχρωμων κατασκευών που ανά δύο ή τρεις εφάπτονται, βρίσκεται ακόμα στην αρχική φάση της, ενώ μόνο με τη γεωαρχειολογική έρευνα στον αμέσως προς βορράν βυθό θα αποσαφηνιστεί η αρχική μορφή και ο αριθμός τους¹⁴.

Η ανασκαφή της ορθογώνιας κατασκευής Π5 αποκάλυψε επάλληλα στρώματα σκληρής γης, ελάχιστων εκατοστών απόστασης μεταξύ τους, που πιθανόν ήταν εκτεθειμένα ή εν χρήσει για καιρό, μάλλον δάπεδα (εικ. 24). Στο ανώτερο από αυτά βρέθηκε πλήρη Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα με σύμφυτη διάτρητη λαβή και παράσταση κάθετα τεμνόμενων διαμέτρων με συστήματα ενάλληλων γωνιών στο εσωτερικό κάθε τεταρτοκυκλίου, χρονολογούμενη με ασφάλεια στην Πρωτοχαλκή ΙΙ περίοδο (εικ. 25), τα περισσότερα παράλληλα της οποίας προέρχονται από τις Κυκλάδες (Κέα, Νάξο), το Βόρειο Αιγαίο (Πολιόχνη Δήμνου) και την Ηπειρωτική Ελλά-

14. Η ενάλια γεωαρχειολογική έρευνα διεξάγεται από το 2016, σε συνεργασία με τον καθηγητή Ωκεανογραφίας του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Γιώργο Παπαθεοδώρου.

δα. Σε χαμηλότερο ορίζοντα βρέθηκε ακέραιο μαρμάρινο Πρωτοκυκλαδικό ειδώλιο σχηματικού τύπου (βιολόσχημο), με χαρακτηριστικό οξύληγκτο λαιμό (εικ. 26), που τυπολογικά εντάσσεται στα ειδώλια του ανατολικού τύπου Beycesultan, και το οποίο συνδυάζει στοιχεία της Νεότερης Νεολιθικής (Σάλιαγκος) και της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου (τέλος 4ης–αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ.). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα η εύρεση, στους ίδιους ορίζοντες, δύο οστέινων περονών και επιμήκους μαρμαρίνου στελέχους με πλατιά απόληξη, ίσως μικρογραφικό υγδίο ή τμήμα υψίλαιμου σχηματοποιημένου ειδωλίου. Ο έντονα «κυκλαδικός» χαρακτήρας των αντικειμένων αυτών επιτείνει τις διαπιστώσεις που είχαν γίνει για τα επιφανειακά ευρήματα της προανασκαφικής έρευνας του Βαθιού, αποτυπώνοντας την ευρύτερη διάδοση του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Σχέσεις και επαφές καταδεικνύονται επίσης με τα Δωδεκάνησα και τη νότια Μικρασιατική ακτή και την Ανατολία, όπως άλλωστε υπαγορεύει η κομβική γεωγραφική θέση της Αστυπάλαιας.

Μεταξύ των κατασκευών Π5 και Π6 ερευνήθηκε πλήρως η επιμήκης ορθογώνια κατασκευή Κ16 (3,50μ. μήκους x 1,5μ. πλάτους), εν μέρει βυθισμένη, οριζόμενη στα νότια από τοίχο που συμπληρώνει τον κατακόρυφα λαξευμένο φυσικό βράχο. Καλυμμένη στο δυτικό τμήμα της με αδρό λιθόστρωτο, η «εξέδρα» αυτή αποκάλυψε μεγάλους κρατηρίσκους και τμήματα ευρύστομων φιαλών, που σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις περιείχαν εγχυτρισμούς βρεφών (εικ. 27). Πρόκειται για κεραμικά σύνολα σύγχρονα μεταξύ τους, που χρονολογούνται στη μετάβαση από την Τελική Νεολιθική στην Πρωτοχαλκή (τέλος 4ης–αρχές 3ης χιλιετίας π.Χ.), μία περίοδο ελάχιστα τεκμηριωμένη στο νησιωτικό Αιγαίο¹⁵. Τα αγγεία πατούσαν ή ήταν θαμμένα στις πέτρες του λιθόστρωτου και, σε μία περίπτωση, ο κολοβός κρατηρίσκος που περιείχε δύο βρέφη, ήταν σφηνωμένος σε τριγωνική θήκη, ψηλότερα από το λιθόστρωτο (εικ. 28). Ένας δεύτερος εγχυτρισμός είχε γίνει σε όμοιο κρατηρίσκο και στον ελλιπή πυθμένα του είχε χρησιμοποιηθεί ύφασμα για την απόθεση του βρέφους (εικ. 29α-β, 30). Ζεύγος βρεφών περιείχε και μεγάλων διαστάσεων φιάλη, επίσης ελλιπής¹⁶ (εικ. 31α-β). Λίθινα εργαλεία (διάτρητο πλακίδιο και κόνδυλος οψιανού) που βρέθηκαν εξωτερικά των αγγείων δίνουν την εικόνα

---

15. Η μελέτη της προϊστορικής κεραμικής από το Βαθύ έχει ανατεθεί στην αρχαιολόγο Νατάσα Αγγελουπούλου, συνεργάτιδα της ανασκαφής. Βλ. Vlachopoulos & Angelorouλου υπό εκτύπωσιν, Angelorouλου υπό έκδοσιν. Πολύτιμες για την απόλυτη χρονολόγηση των Τελικών Νεολιθικών και Πρωτοχαλκών οριζόντων στο Βαθύ υπήρξαν οι μετρήσεις με τη μέθοδο της φωταύγειας, που διενήργησε το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Τμήματος Φυσικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Κώστα Ιωαννίδη.

16. Η μικροανασκαφή και μελέτη των βρεφικών εγχυτρισμών διενεργείται σε συνεργασία με τον καθηγητή Ανθρωπολογίας Simon Hillson, University College, London.

συνοδευτικών κτερισμάτων και ενισχύουν την ομοιογένεια της εθιμικής διαδικασίας που ελάμβανε χώρα στην «εξέδρα των εγχυτρισμών».

Είναι πρώιμο να υποστηριχθεί εάν πρόκειται για ένα (άγνωστο αλλού) τύπο «μνημείου» συστηματικού ενταφιασμού βρεφών, εντός του δομημένου ορίζοντα της προϊστορικής εγκατάστασης. Πάντως, η διαπίστωση του εγχυτρισμού ως εθίμου ταφής βρεφών στο Βαθύ γεφυρώνει τον ιδεολογικό και εθιμικό ορίζοντα των κοινοτήτων της Αστυπάλαιας με σύγχρονες κοινότητες της Μικράς Ασίας (Karatas), των Κυκλάδων (Κέα) και άλλων νησιών (Κως), όπου διαπιστώνεται το έθιμο.

Η κατασκευή Π6 είναι διαφορετική. Πρόκειται για ογκολιθικό τοίχιο που διαμορφώνει κατακόρυφο μέτωπο, πιθανόν για την προσέγγιση μικρών σκαφών (εικ. 32). Συνδέεται με ογκολιθικό ανάλημμα που ορίζει ανωφερές κατάστρωμα δρόμου, ο οποίος οδηγούσε από την ακτή στα βόρεια πρηνή της ακρόπολης. Ενδεικτικό της θέσης της, ως πιθανού σημείου προσανατολισμού των προϊστορικών κατοίκων, είναι βραχογραφία σπείρας και νεοφανούς γραμμικού θέματος, σε βραχόλιθο των κατώτερων δόμων του αναλήμματος, σήμερα στην επιφάνεια της θάλασσας (εικ. 15).

Ανατολική ακτή. Οι Π-σχημες κατασκευές αρ. 7-8

Το μεγάλο ογκολιθικό ανάλημμα μήκους 52μ. και κατεύθυνσης Α-Δ, που περιτρέχει το ανώτερο βόρειο πλάτωμα της ακρόπολης και κατέρχεται απότομα έως το επίπεδο της θάλασσας (εικ. 6, 32), ορίζει τη διαφορετική διαμόρφωση της ανατολικής βραχώδους ακτής του ακρωτηρίου. Κατά το μήκος της εδώ ακτογραμμής ισχυρά ογκολιθικά τοιχία θεμελιωμένα στον φυσικό βράχο πλαισιώνουν (σε παράλληλες μεταξύ τους κεραίες) τις κεκλιμένες βραχώδεις επιφάνειες Π7 και Π8 που καταλήγουν στη θάλασσα, σαν αναβάθρες (εικ. 33). Στιβαρά τοιχία, μεταξύ των κατασκευών Π7 και Π8, σχηματίζουν επίπεδους «πύργους» ή «προμαχώνες», ενισχύοντας το ενδεχόμενο αυτά να αποτελούν τμήματα ενός συστήματος αναλημματικών οχυρώσεων για την από θαλάσσης προστασία του προϊστορικού οικισμού.

Εάν ευσταθεί η εκτίμησή μας ότι ο μακρύς ογκολιθικός περίβολος ορίζει (και οχυρώνει;) την προϊστορική εγκατάσταση-ακρόπολη συνδεόμενος με δύο οδικές διαμορφώσεις ανωφερούς πρόσβασης από τη νότια και βόρεια ακτή, είναι πιθανό το μοντέλο της οργάνωσης του χώρου κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. να έμεινε ενεργό και κατά τους ιστορικούς χρόνους, διαμορφώνοντας μία κύρια και μία δευτερεύουσα ζώνη των λειτουργιών του οικισμού. Στην «κύρια λειτουργική ζώνη» της προϊστορικής ακρόπολης θα εντάσσαμε την οικιστική και ταφική χρήση (Π-σχημες κατασκευές βόρειας ακτής), την αμυντική (ογκολιθικοί «πύργοι» και λαξευτές «αναβάθρες» της ανατολικής ακτής) και τη δημόσια χρήση (πλάτωμα κορυφής). Στους ιστορικούς χρόνους η κύρια ζώνη (αλλοιώνοντας εν μέρει την ανώτερη επίπεδη επιφάνεια και

επεμβαίνοντας στα πρανή του ακρωτηρίου με πρόσθετα αναλήμματα) φιλοξένησε τις ανάγκες εποπτείας και ελέγχου από τη φρουρά του πύργου και πιθανόν τη συγκέντρωση αγαθών στις εγκαταστάσεις του, προνοώντας και για τη συστηματική περισυλλογή των ομβρίων υδάτων.

Η «δευτερεύουσα λειτουργική ζώνη», αναπτυσσόμενη εξωτερικά του περιβόλου, κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. προσέφερε σε αφθονία το οικοδομικό υλικό και συνέστησε το πλησιέστερο στον οικισμό πεδίο άλλων δραστηριοτήτων, όπως η κτηνοτροφία. Η ενδεχόμενη ταύτιση κυκλικών ορυγμάτων (με ενδεικτικά ευρήματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού) με ταφικούς θαλάμους στην πόρινη φλέβα της βόρειας ακτής (εικ. 34) ενισχύει περαιτέρω την παραπάνω «εξω-αστική ανάγνωση» της περιοχής αυτής, εντάσσοντας το πιθανό νεκροταφείο του προϊστορικού πολισματος στο αφετηριακό όριο του ανηφορικού δρόμου που οδηγεί στον περίβολο.

Αντίθετα, η «λειτουργική δομημένη ζώνη» που αναπτύχθηκε στο ακρωτήριο κατά τους ιστορικούς χρόνους (από τον 4^ο αι. π.Χ. και έως τους ώριμους ρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους), καταλαμβάνει ευρύτατη έκταση, που φτάνει τουλάχιστον έως την επίπεδη κορυφή της χερσονήσου. Τόσο στα ήπια ανατολικά και βόρεια πρανή, όσο και στην απότομη πλαγιά που καταλήγει αφιλόξενα στη νότια βραχώδη ακτή, διαπιστώθηκαν πυκνά διευθετημένες κατασκευές σε ποικιλία τύπων και χρήσεων, όπως δρόμοι, εξέδρες, αναλήμματα, οικίες και άλλες εγκαταστάσεις, που σήμερα οριακά μπορούμε να ταυτίσουμε λόγω της πυκνής βλάστησης. Οι σημαντικότερες από αυτές ερμηνεύονται ως εξέδρες ή άνδηρα (εκείνες στα πρανή: εικ. 35) και ως καταστρώματα δρόμων ή μονοπατιών που ανηφορίζουν από τη θάλασσα (εκείνες που βαίνουν παράλληλα προς την νότια ακτή: εικ. 36). Οι κατασκευές αυτές φτάνουν έως σήμερα σε αριθμό τις 180 και έχουν όλες τοπογραφηθεί, καταγραφεί και αποτυπωθεί, δίνοντας την εντυπωσιακή, αλλά ασαφή, λόγω της απουσίας επιφανειακής κεραμικής, εικόνα ενός πυκνότατου πολισματος (εικ. 21).

«Οι βράχοι του Δίωνος»

Στη νότια κλιτύ του ακρωτηρίου, σε απόσταση μικρή από το πλάτωμα του πύργου και στα δυτικά του δρόμου που ανηφορίζει από την ακτή προς την απόληξη του νότιου σκέλους του περιβόλου (τετράγωνο 2Γ), η περιοχή βρίθει βραχογραφιών που έχουν χαραχθεί επάνω σε επίπεδες επιφάνειες εξομαλυσμένων βράχων, συνδεδεμένες με θεμέλια κτηρίων ή μονοπάτια. Αυτές παριστάνουν συστάδες και μεμονωμένες σπείρες, βέλη, εγχειρίδια και ένα τουλάχιστον πολύκωπο πλοίο, στον τύπο των πλοίων του στόλου της ομώνυμης πυλίδας (εικ. 37, 38). Ο πιο εντυπωσιακός βράχος, σαφέστατα απολαξενυμένος, φέρει στην επίπεδη επιφάνειά του αδιάγνωστα βραχογραφήματα μικρών κύκλων και κρίκων. Βαθύτερης χάραξης και ενδεχομένως υστερότε-

ρης κατασκευής είναι δύο επιμήκη, ελαφρώς μηνοειδή, φαλλόσχημα θέματα, που διατάσσονται κατ' ορθή γωνία και συνδέονται με κρίκο που φέρει στιγμή στο κέντρο. Στο πλαϊνό, προς δυσμάς, κατακόρυφο μέτωπο του βράχου αναγράφεται ανάστροφα το όνομα ΔΙΩΝ, με στοιχεία του λήγοντος 5^{ου} ή του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁷ (εικ. 39). Το ανδρικό όνομα, ο αστεϊσμός της κατωκέφαλής γραφής και η ταύτιση των ακριβώς υπερκείμενων βραχογραφημάτων με φαλλούς καθιστούν την επιγραφή πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη φρουράς, σε εποχή μάλλον προγενέστερη της ίδρυσης του πύργου.

Σπηλαιοβάραθρο Χάσμα (E17)

Αυτό εντοπίστηκε ύστερα από την πληροφορία των γηραιότερων κατοίκων του Βαθιού ότι στη σπηλιά έβρισκαν καταφύγιο κατά τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου¹⁸. Πρόκειται για επίμηκες σπήλαιο, στο οποίο οδηγεί κυκλικό άνοιγμα διαμέτρου 1.50μ. Μετά από κατακόρυφο κατέβασμα ύψους 4,5 μ., για το οποίο απαιτείται η χρήση σκοινιού ή σκάλας, ανοίγεται επιμήκης κατηφορική αίθουσα κατεύθυνσης Α-Δ. Η διαπίστωση ότι λαξευτά στον βράχο κανάλια οδηγούσαν τα νερά της βροχής στο εσωτερικό του σπηλαίου, μέσω του λίθινου στομίου του, έδειξαν από την πρώτη στιγμή ότι αυτό το φυσικό κοίλωμα λειτούργησε διαχρονικά ως δεξαμενή νερού.

Το μήκος του σπηλαίου είναι π. 30 μ., το μέγιστο πλάτος του 6,5 μ. και το μέγιστο ύψος του οξυκόρυφου θαλάμου του 14 μ., ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον συνιστά η διαπίστωση ότι το χαμηλότερο σημείο του βρίσκεται λιγότερο από 4 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της θάλασσας (εικ. 40). Το σπήλαιο διακρίνεται σε τέσσερις χώρους (Χώροι Α, Β, Γ, Δ), οι οποίοι κατά βάσιν διαμορφώνονται από τους ισχυρούς ξηρολιθικούς αναλημματικούς τοίχους, μέσω των οποίων διευθετούνταν τα εισρέοντα χώματα και οι αποκολλημένοι λίθοι της οροφής, και διαμορφώνονταν τα κατωφερικά μονοπάτια που διασφάλιζαν την πρόσβαση στα βαθύτερα σημεία του (εικ. 41).

Η υποβλητική ατμόσφαιρα του μεγάλου οξυκόρυφου θαλάμου και ο ενδιαφέρον σταλακτιτικός διάκοσμος της οροφής και των πλευρικών τοιχωμάτων προσδίδουν στο σπήλαιο αισθητικό ενδιαφέρον, το οποίο θα ευνοούσε περισσότερες δυνατότητες χρήσεων, πέραν των πρακτικών (υδατοδεξαμενή, καταφύγιο, αποθήκευση τυροκομικών προϊόντων κλπ). Για να επαληθευθεί, όμως, μία τέτοια υπόθεση απαιτείται κατάλληλα οργανωμένη ανασκαφική διερεύνηση. Ενδεικτική κεραμική

17. Βλαχόπουλος & Ματθαίου 2014.

18. Το σπηλαιοβάραθρο Χάσμα ερευνήθηκε προκαταρκτικά από κοινού με την αρχαιολόγο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού Ιωάννα Ευσταθίου και τοπογραφήθηκε από τον τοπογράφο-μηχανικό του ΥΠ.ΠΟ.Α. Θεόδωρο Χατζηθεοδώρου.

που περισυνελέγη από τα επιφανειακά στρώματα στο εσωτερικό του μεγάλου θαλάμου ανήκει αποκλειστικά σε υδροφόρα αγγεία των ύστερων ιστορικών χρόνων.

Το ανώτερο επίπεδο της χερσονήσου – Αρχαϊκή επιγραφή

Στο ανώτερο επίπεδο πλάτωμα της χερσονήσου (ακριβώς στο όριο των ιδιοκτησιών Σταυλά και Πιλάτου), η θέα προς το ανοικτό τρικυμιώδες πέλαγος, το απάνεμο άνοιγμα του κόλπου και την ακτή του Βαθιού είναι απaráμιλλη (εικ. 21, 42). Σε υψόμετρο 52 μ. από τη θάλασσα, ανάμεσα στους ριζιμιούς βράχους, βρέθηκε χαραγμένη στην επίπεδη, αλλά έντονα λοξή προς ΝΔ όψη ενός μικρού κυβικού βραχόλιθου, διαστάσεων 60x75 εκ. δίστιχη επιγραφή βουστροφηδόν, γραμμένη σε δωρικό αλφάβητο και χρονολογούμενη στον πρώιμο 6ο αι. π.Χ.¹⁹.

Νικασίτιμος οΐφε Τιμίωνα. (= Ο Νικησίτιμος συνουσιαζόταν με τον Τιμίωνα)

Η περίοπτη θέση όπου σημαίνεται το ερωτικό πάθος των δύο νέων της αρχαϊκής περιόδου και η πυκνότητα οικοδομικών λειψάνων πέριξ αυτής θα μπορούσαν να τη συνδέουν με κάποιο κτηριακό συγκρότημα (φρουρά ή γυμνάσιο), που να δικαιολογεί το «εγγράμματο» επίπεδο τουλάχιστον του ενός εραστή. Η εφηβική, πιθανότατα, δραστηριότητα που τεκμηριώνει η επιγραφή θα μπορούσε να αναζητηθεί στα πρότυπα των παιδευτικών και μνητικών θεσμών που οι δωρικές πόλεις εξασφάλιζαν στην ύπαιθρο για τους νέους τους, αφού η Αστυπάλεια υπήρξε αποικία των Λακεδαιμονίων.

Η ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου και τα μνημεία

Η δυτική ακτή του ισθμού που χωρίζει τη χερσόνησο του Πύργου από την ξηρά διαμορφώνεται ως μικρός βαθύς κόλπος που οι ντόπιοι ονομάζουν Γιαλούδι (εικ. 1). Πρόκειται για κλειστή (πεταλόσχημη) ακτή με μεγάλες πλακαρές πέτρες. Η πλαγιά που ορίζει το νότιο τμήμα του κόλπου ονομάζεται Δέμα και εκεί εντοπίζεται προϊστορική δραστηριότητα, όπως έδειξε η περισυλλογή καλής ποιότητας λεπίδων οψιανού. Το ύψωμα στα ανατολικά, που καταλήγει στα κτήματα του χωριού (Μέσα Βαθύ), είναι βραχώδες και έχει οπωσδήποτε δεχθεί διαμόρφωση κατά την αρχαιότητα, έτσι ώστε να εμφανίζει ανδρωτή μορφή. Σε αυτά τα βραχώδη άνδρα έχει οικοδομηθεί ο ναός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, σημαντικό μνημείο του 10^{ου}-11^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Η. Κόλλια²⁰ (εικ. 43). Ο ναός έχει οικοδομηθεί στην κορυφή αρχαίας εγκατάστασης, πιθανότατα στο ψηλότερο σημείο πολίσματος, όπως δείχνει

19. Βλαχόπουλος & Ματθαίου 2014.

20. Κόλλιας 2004, 138 εικ. 1, πίν. 45α.

η πυκνότητα κεραμικής ύστερων ιστορικών χρόνων (μεγάλη πυκνότητα λαβών αμφορέων) και οι αφύσικα μεγάλοι λιθοσωροί στα πρηνή του υψώματος.

Όπως αναφέρθηκε, αρχαία οικοδομήματα υπάρχουν σε μεγάλη πυκνότητα σε όλη την έκταση του ανατολικού μισού της χερσονήσου του Πύργου και φτάνουν πολύ κοντά σε αυτά πέριξ του Αγίου Ιωάννη. Η απουσία επιφανειακής κεραμικής των ιστορικών χρόνων μεταξύ της θέσης αυτής και του ακρωτηρίου Ελληνικό (αλλά και η πλήρης απουσία προϊστορικών οστράκων) καθιστούν δυσχερή την εξαγωγή συμπερασμάτων για την οικιστική εξέλιξη της περιοχής στην αρχαιότητα. Η προβλεβλήμενη θέση του Αγίου Ιωάννη, πάντως, η πυκνότητα κεραμικής τριγύρω και η ανεύρεση αρχαίου χάλκινου νομίσματος, καθώς και το πέριξ καταλοιπούμενο οικοδομικό υλικό, καθιστούν πιθανό στο σημείο αυτό να είχε αναπτυχθεί ο πυρήνας του οικισμού των υστερότερων αιώνων της αρχαιότητας, από τον οποίο εξηρητάτο ο πύργος κατά την όψιμη περίοδο της χρήσης του.

Η διαχρονική έρευνα στο Βαθύ και η σύγχρονη κοινωνία

Η έρευνά μας στο Βαθύ πραγματοποιείται χάρη στη συνεχή συμπαράσταση των λιγοστών κατοίκων του χωριού, τη βοήθεια και τη φιλοξενία τους²¹. Ο Δήμος Αστυπάλαιας²² συνδράμει το έργο μας με κάθε μέσο και από το 2015 φιλοξενεί σε έναν από τους παραδοσιακούς ανεμόμυλους της Χώρας έκθεση εκμαγείων των σημαντικότερων βραχογραφιών της προϊστορικής ακρόπολης (εικ. 44), σε έναν ιδιαίτερης αισθητικής χώρο²³, όπου προσφέρονται πληροφορίες για αυτά τα δυσπρόσιτα στο κοινό μνημεία²⁴.

21. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους ιδιοκτήτες της έκτασης στο ακρωτήριο Πύργος, κυρίου Δημήτρη και Ιωάννη Σταυλά, και στις κυρίες Σταυρούλα και Μαρία Μαρινάκη για τη φροντίδα της ομάδας μας στο Βαθύ.

22. Για το συνεχές προσωπικό ενδιαφέρον του ευχαριστούμε τον δήμαρχο Αστυπάλαιας κύριο Πανομήτη Κονταράτο και τους πολλούς Αστυπαλίτες φίλους της ανασκαφής.

23. Η επιμέλεια της έκθεσης οφείλεται στους αρχιτέκτονες της ανασκαφής Βαθέος Θεμιστοκλή Μπιλή και Μαρία Μαγνήσαλη. Οι ίδιοι, σε συνεργασία με τον γράφοντα, συνέταξαν επίσης την τεχνική έκθεση «Βαθύ Αστυπάλαιας. Αρχαιολογικός περίπατος στη φύση και τα μνημεία», που αποσκοπεί στην ανάδειξη των μνημείων του Βαθιού και την απόδοσή τους στο κοινό. Η μελέτη συζητήθηκε στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (1.3.2016), από το οποίο και εγκρίθηκε ομόφωνα (Υπουργική Απόφαση 16.6.2016).

24. Οι έρευνες πεδίου στο Βαθύ εποπτεύονται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσων, η συνεργασία με τα στελέχη της οποίας είναι ουσιαστική και πολύπλευρη. Ιδιαίτερα θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την υπεύθυνη για το νησί αρχαιολόγο κυρία Χαρούλα Φανταουτσάκη και την Έφορο Αρχαιοτήτων κυρία Μαρία Μιχαηλίδου, για το ενδιαφέρον και τις διευκολύνσεις κάθε είδους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Angelopoulou υπό έκδοσιν: Α. Angelopoulou, "Astypalaia and the Cyclades: the pottery evidence from Vathy on Astypalaia", στο T. Marketou και S. Vitale (επιμ.), *The Southeast Aegean/Southwest Coastal Anatolian Region (SASCAR): Material Evidence and Cultural Identity. I. The Early and Middle Bronze Age*, Italian School of Archaeology, May 12th to 14th, 2016 (υπό έκδοσιν).
- Βλαχόπουλος 2014: Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2011 (2014), σσ. 93-96.
- Βλαχόπουλος 2015α: Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2013 (2015), σσ. 213-225.
- Βλαχόπουλος 2015β: Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2012 (2015), σσ. 115-123.
- Βλαχόπουλος 2016α: Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2014, σσ. 233-245.
- Βλαχόπουλος 2016β: Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2015 (2016), σσ. 315-322.
- Βλαχόπουλος 2013: Α. Βλαχόπουλος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», στο Μ. Αλβανού (επιμ.), *Νησιωτικές Ταυτότητες*, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής, Μυτιλήνη 2013, σσ. 94-95.
- Βλαχόπουλος & Ματθαίου 2014/2015: Α. Βλαχόπουλος & Άγγ. Ματθαίου, «Νεώτερα Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», *HOROS* 22-25 (2010-2013), Αθήνα 2014, σσ. 375-386.
- Ντούμας 1999: Χρ. Ντούμας, «Προϊστορική Αστυπάλαια», Ανακοίνωση στο ΙΑ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, 26-29 Αυγούστου 1999, Αστυπάλαια, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Ντούμας 2010: Χρ. Ντούμας, «Εργασίες στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά* 2008 (2010), σσ. 133-134.
- Πετράκος 2008: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2008, σσ. 119-123.
- Πετράκος 2008: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2011, σσ. 39-40.
- Πετράκος 2012: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2012, σσ. 69-78.
- Πετράκος 2013: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2013, σσ. 46-48.
- Πετράκος 2014: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2014, σσ. 39-41.
- Πετράκος 2015: Β. Πετράκος, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Έργον* 2015, σ. 50.
- Vlachopoulos 2011: Α. Vlachopoulos, "Vathy, Asypalaia", *Archaeological Reports* 2011, σ. 79 εικ. 110.
- Vlachopoulos υπό έκδοσιν: Α. Vlachopoulos, "Vathy Astypalaia. An Early Cycladic site in the Dodecanese", στο T. Marketou και S. Vitale (επιμ.), *The Southeast Aegean/Southwest Coastal Anatolian Region (SASCAR): Material Evidence and Cultural Identity. I. The Early and Middle Bronze Age*, Italian School of Archaeology, May 12th to 14th, 2016 (υπό έκδοσιν).
- Vlachopoulos & Α. Angelopoulou υπό εκτύπωση: Α. Vlachopoulos & Α. Angelopoulou, "Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia", στο Μ. Marthari, C. Renfrew, M. Boyd (επιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context from Beyond the Cyclades: Mainland Greece, the North and East Aegean, Papers presented at a Symposium held at the Archaeological Society at Athens, 23-26 May 2014* (εκτυπώνεται).

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

BCH–Chroniques des Fouilles / BSA–Archaeological Reports 2008, 2011, 2012, 2013 (<http://chronique.efa.gr/index.php/fiches/voir/4703/>)

Ιστοσελίδα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/vlachopoulos/activity_astupalaia.htm

ΛΟΙΠΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Dawkins & A. Wace 1905–1906: R. M. Dawkins & A. Wace, “Notes from the Sporades, Astypalea, Telos, Nisyros, Leros”, *BSA* 12, 1905–1906, σσ. 151–174.

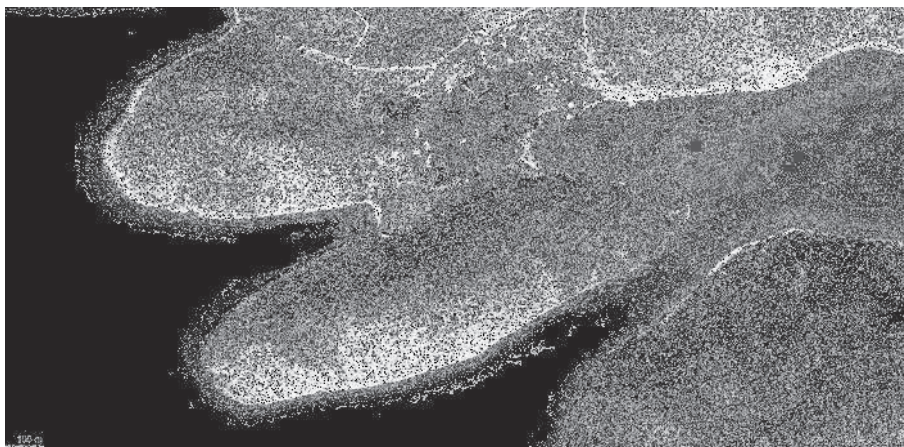
Κόλλιας 2004: Η. Ε. Κόλλιας, «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σσ. 137–148.

Μαραγκού 2005: Λ. Μαραγκού, *Αμοργός II. Οι αρχαίοι πύργοι*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 239, Αθήναι 2005.

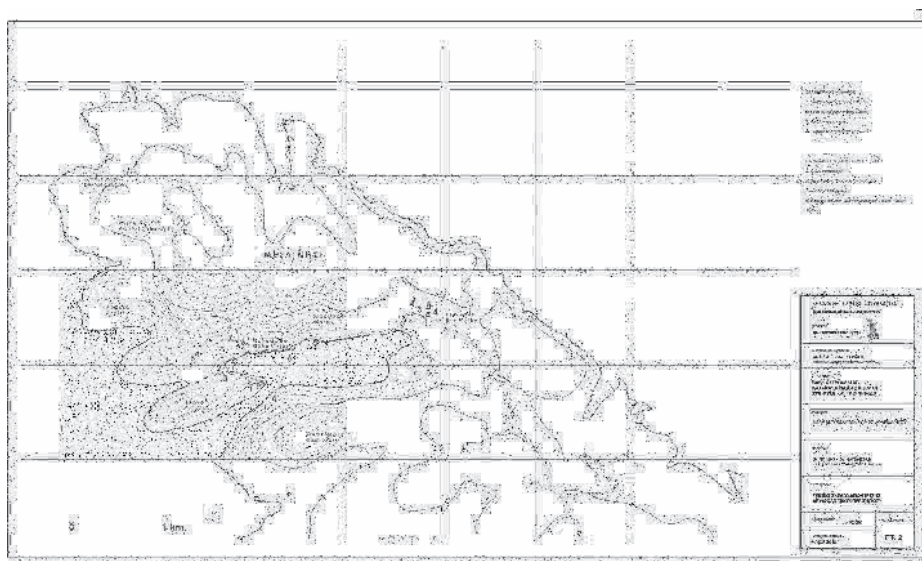
Μαραγκού 2009: Λ. Μαραγκού, *Ο αρχαίος πύργος στο Χωριό – Αγία Τριάδα Αρκεσίνης Αμοργού*, Υπουργείο Πολιτισμού – ΚΒ ΕΠΚΑ 2009.

Televantou 2008: C.A. Televantou, “Strofilas–A Neolithic Settlement on Andros”, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas, C. Renfrew (επιμ.) *Orizon, A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, Cambridge 2008, pp. 43–53

Φανταουτσάκη υπό έκδοσιν: Χ. Φανταουτσάκη, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 2014 (υπό έκδοσιν).

Εικ. 1. Ο κόλπος και η χερσόνησος Βαθύ από αέρος. Η μεγαλύτερη πυκνότητα αρχαιοτήτων απαντά στο ακρωτήριο Ελληνικό, που συνιστά την ανατολική απόληξη της χερσονήσου

Εικ. 2. Βαθύ. Τοπογραφικό σχέδιο της ευρύτερης περιοχής του κόλπου

Εικ. 3. Ο κόλπος Βαθύ από τα ανατολικά, με το ύψωμα του Αγίου Νικολάου σε πρώτο επίπεδο (δεξιά)

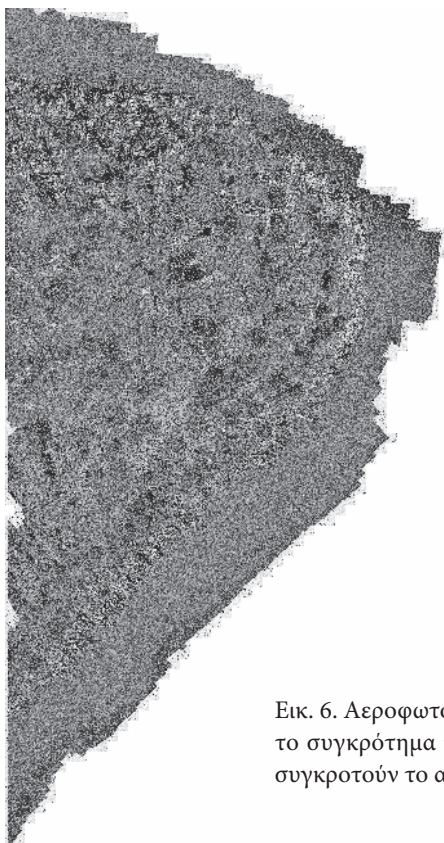

Εικ. 4. Σύγχρονο ασβετοκάμινο στη νότια ακτή της χερσονήσου

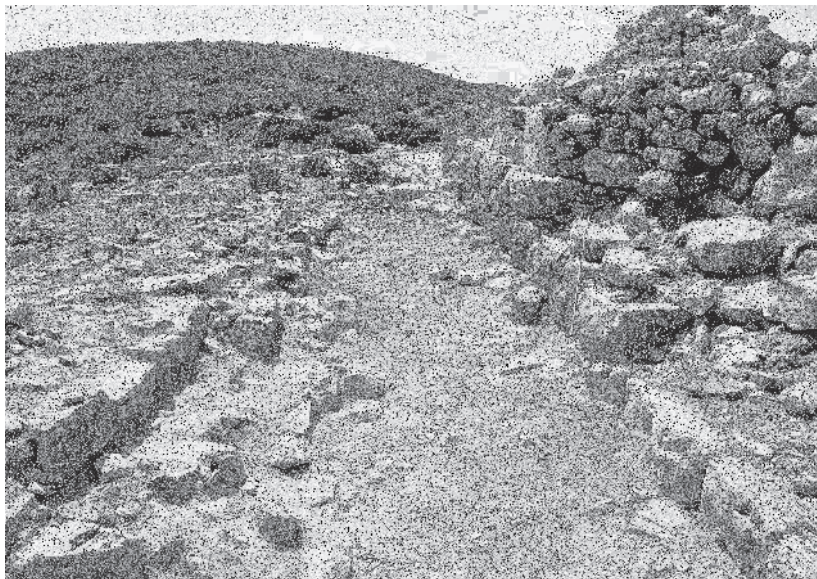

Εικ. 5. Το ακρωτήριο Πύργος πήρε το όνομά του από τα ερείπια πύργου των ελληνιστικών χρόνων. Στο εσωτερικό του διακρίνεται σύγχρονο ασβεστοκάμινο

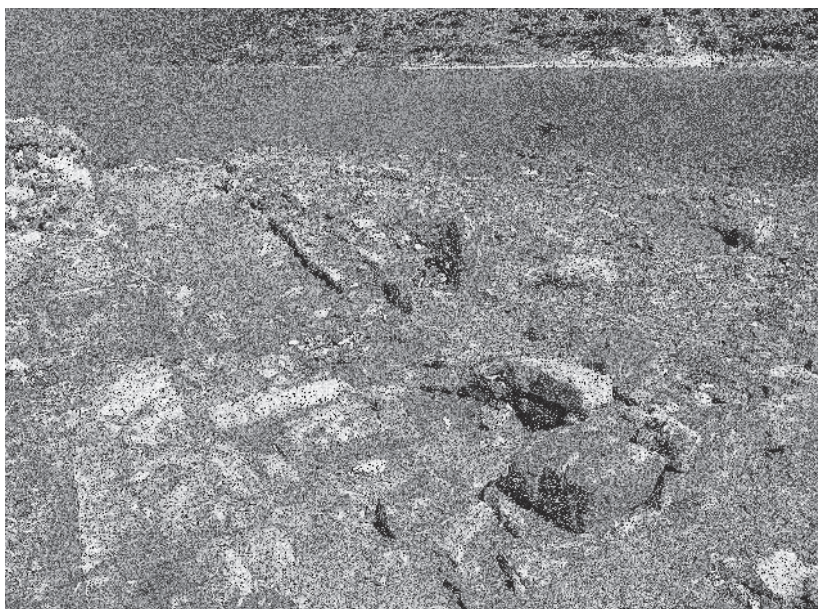

Εικ. 6. Αεροφωτογραφία του Πύργου (Δ. Νιώτης). Διακρίνεται το συγκρότημα του πύργου και οι αναλημματικοί τοίχοι που συγκροτούν το ανώτερο πλάτωμα

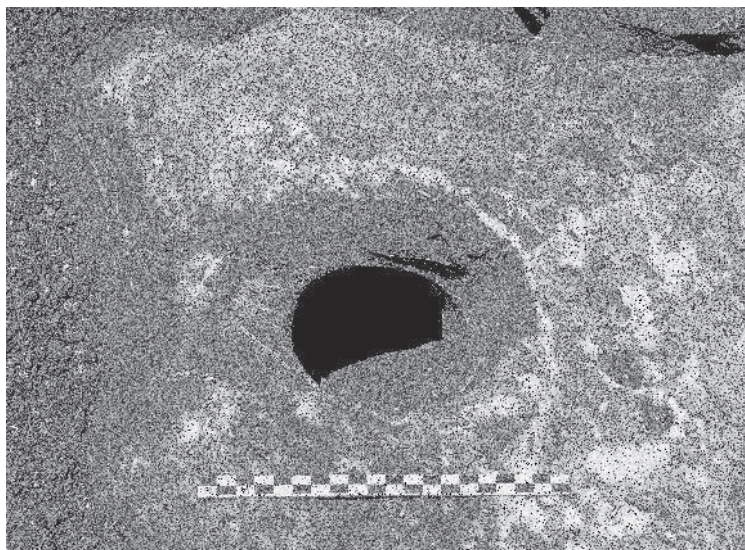

Εικ. 7. Ο πύργος (δεξιά) και ο μακρύς διάδρομος που τον χωρίζει από το συγκρότημα του ορθογώνιου κτηρίου, το οποίο έχει λιθολογηθεί σε μεγάλη έκταση

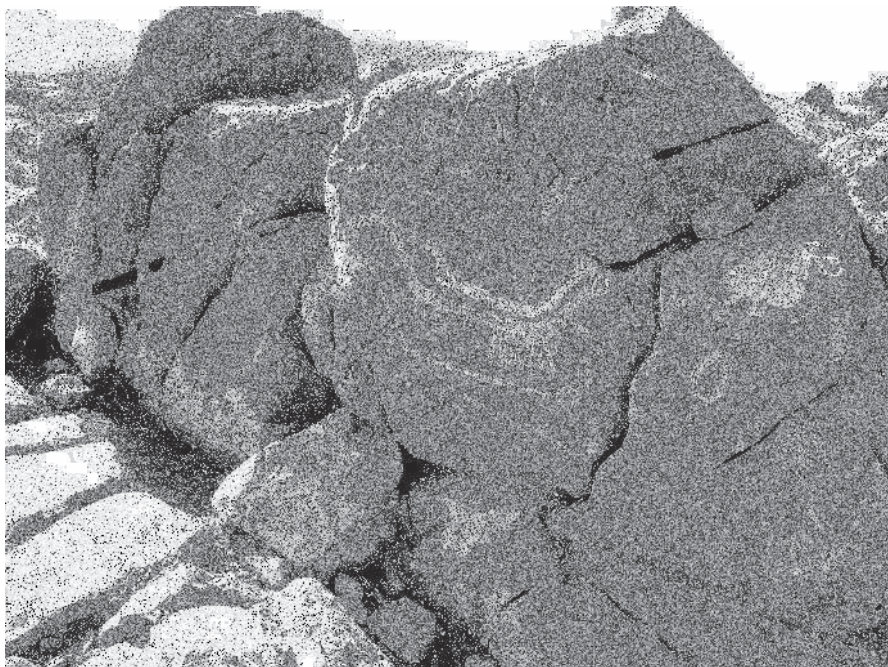

Εικ. 8. Το ορθογώνιο κτήριο του πύργου κατέληγε σε κλίμακα που οδηγούσε στη νότια ακτή. Στην απέναντι ακτή διακρίνεται ο ερειπιώδης ναός του Αγίου Ιωάννη της Μπούκας

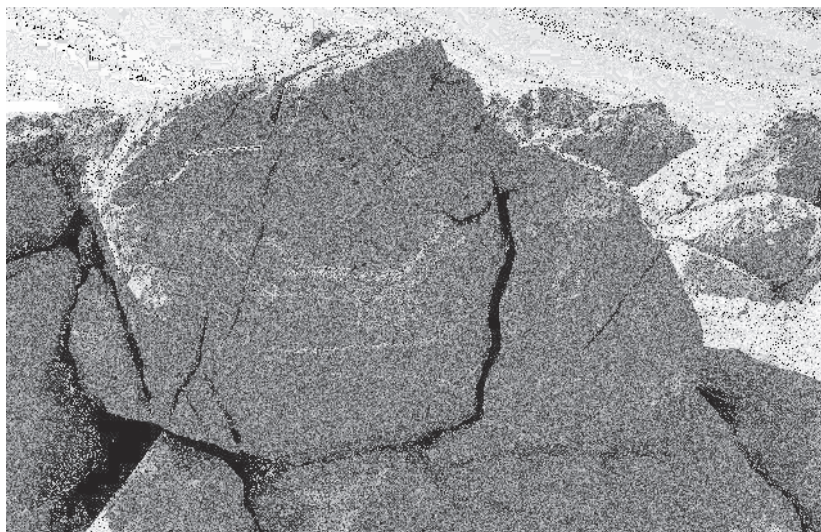

Εικ. 9. Οπή σε θεμέλια λιθόπλινθο του πύργου για την περισυλλογή του βρόχινου νερού της στέγης

Εικ. 10α. Η «πυλίδα των πλοίων». Η βραχογραφική παράσταση στόλου έχει τονιστεί με κιμωλία

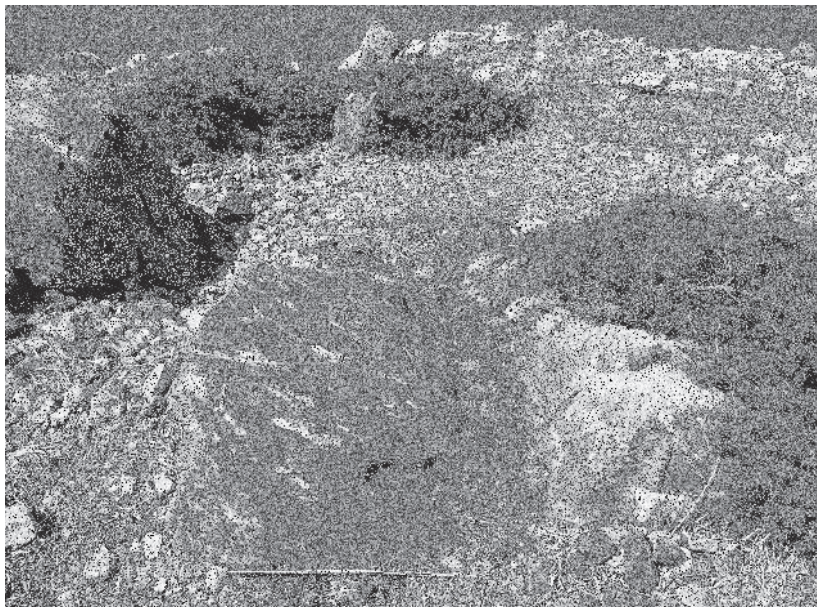

Εικ. 10β. Η «πυλίδα των πλοίων». Η βραχογραφική παράσταση στόλου έχει τονιστεί με κιμωλία

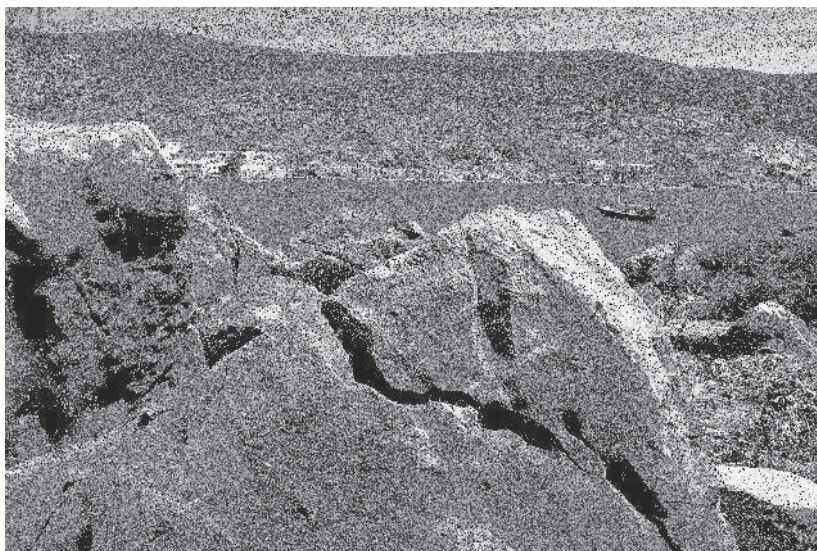

Εικ. 11. Η «ατραπός των εγχειριδίων», που οδηγεί στο ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης

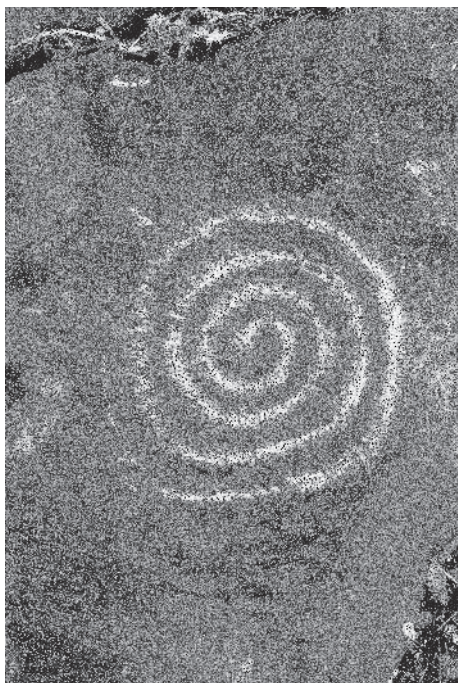

Εικ. 12. Η «ατραπός των σπειρών», ακριβώς νότια της «ατραπού των εγχειριδίων» (αριστερά). Αν και η περιοχή είναι άσκαφη φαίνεται ότι οι μεγάλοι αναφύόμενοι βραχόλιθοι όριζαν ένα σύστημα μονοπατιών προς το ανώτερο πλάτωμα της προϊστορικής ακρόπολης

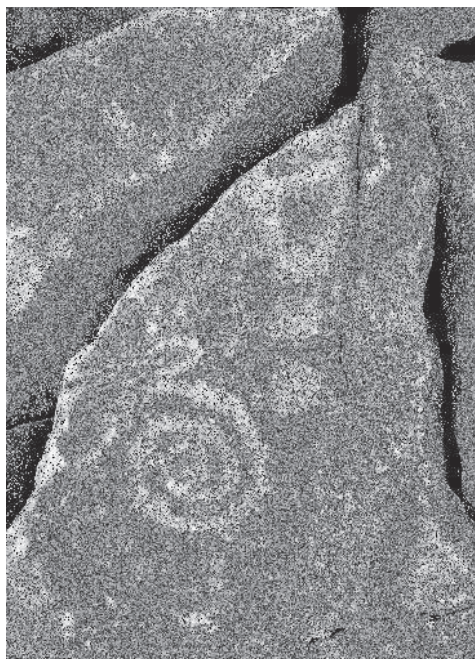

Εικ. 13. Βραχογραφία, πιθανόν σχηματοποιημένης ανθρώπινης μορφής, σε βραχόλιθο του ανώτερου πλατώματος

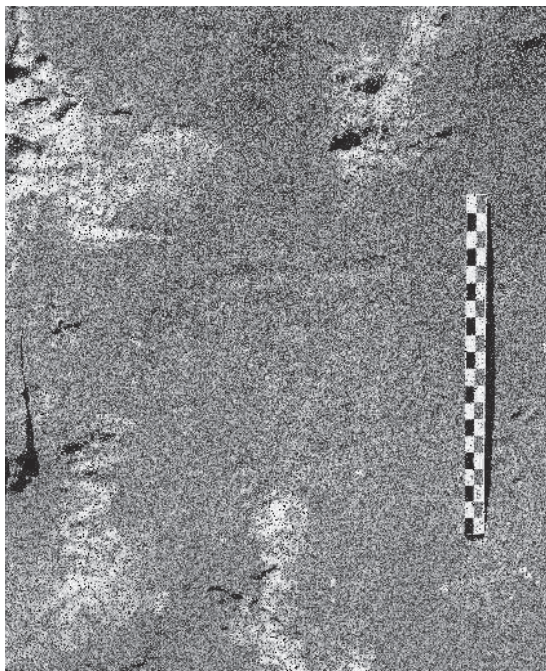

Εικ. 14. Βραχογραφία με παράσταση σπείρας
σε βράχο της ακρόπολης

Εικ. 15. Βραχογραφία με παράσταση
σπείρας και σύνθετου γραμμικού θέμα-
τος, στον ογκολιθικό τοίχο που όριζε το
κατάστρωμα ανηφορικής οδού από τη
βόρεια ακτή

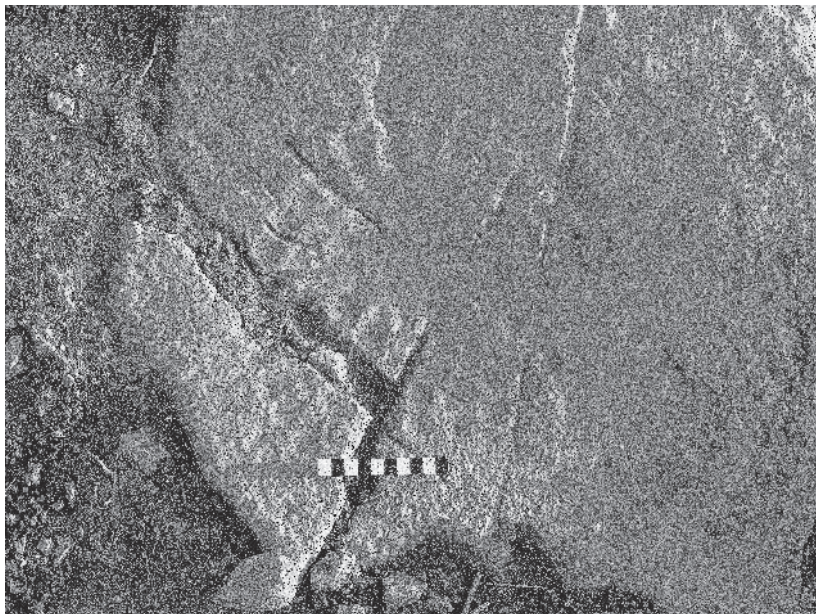

Εικ. 16. Βραχογραφία
τριγωνικού εγχειριδίου

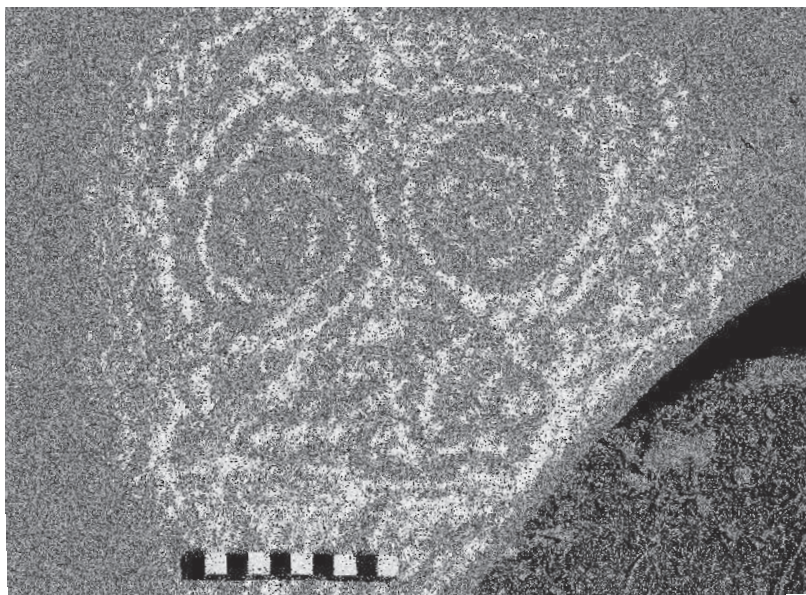

Εικ. 17. Το έκτυπο βραχογραφίας
εγχειριδίου αποδίδει τέλεια τη λα-
βή σχήματος T του σημαντικού αυ-
τού χάλκινου όπλου των μέσων της
3ης χιλιετίας π.Χ.

Εικ. 18. Παράσταση στικτής σπείρας-άνθους από πανομοιότυπες κοιλότητες στο λιθόστρωτο

Εικ. 19. Σύνθετο (ανθρωπόμορφο;) θέμα σπείρας σε βράχο της νότιας ακτής

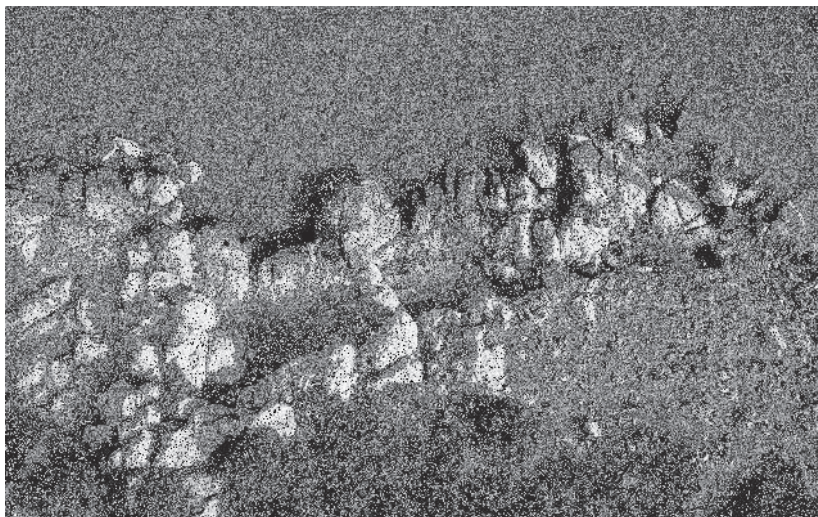
Εικ. 20. Σχεδιαστική αποτύπωση του βράχου της εικ. 19 (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

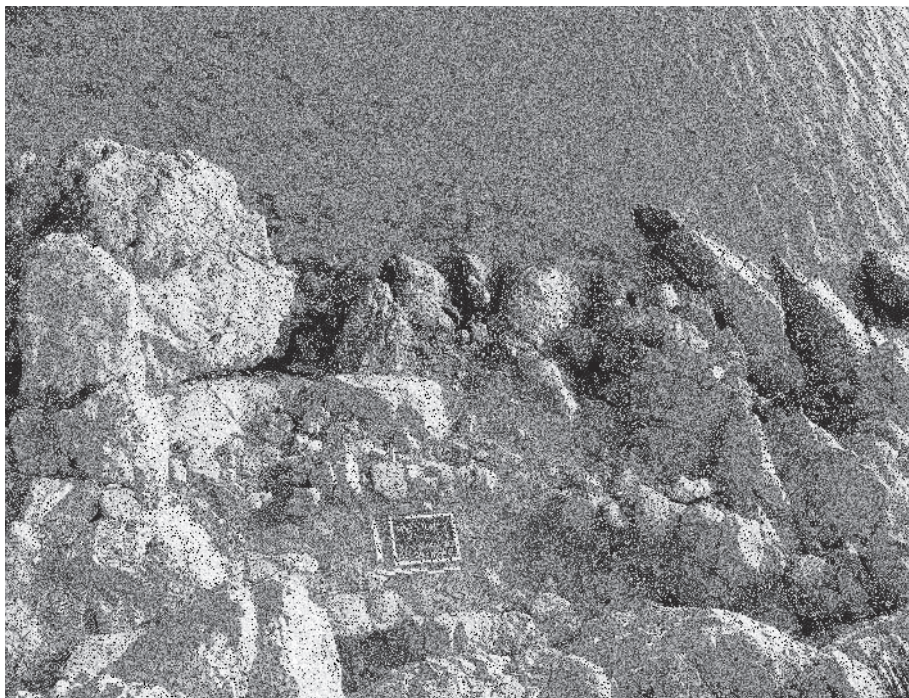

Εικ. 22. Ο ανηφορικός προς τον περίβολο δρόμος, στη βόρεια πλαγιά του ακρωτηρίου

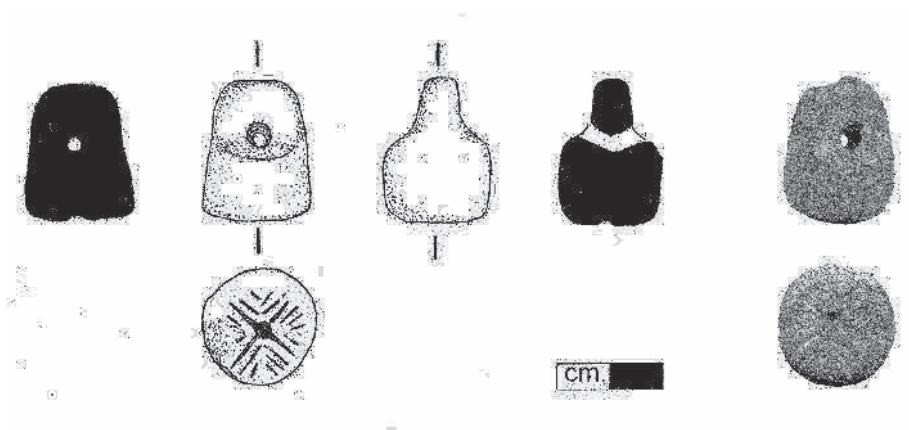

Εικ. 23. Οι ορθογώνιες κατασκευές Π3-Π5 και η εξέδρα Κ16 κατά μήκος της βόρειας ακτής

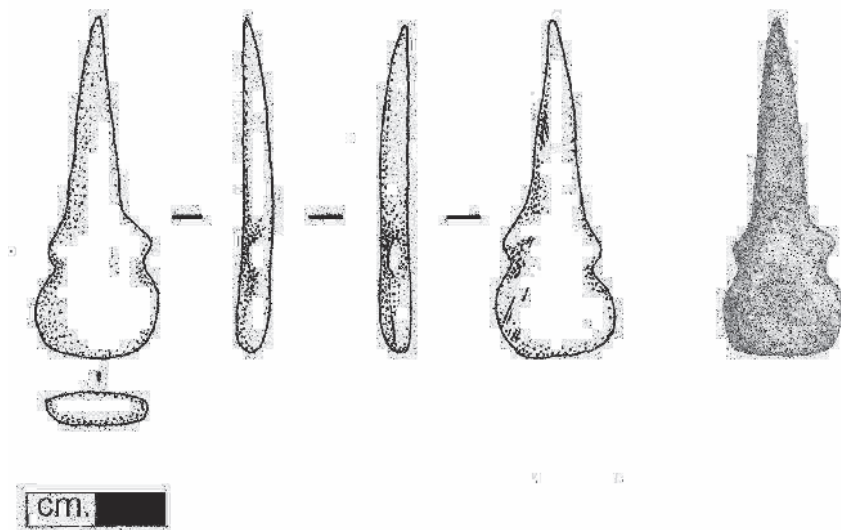

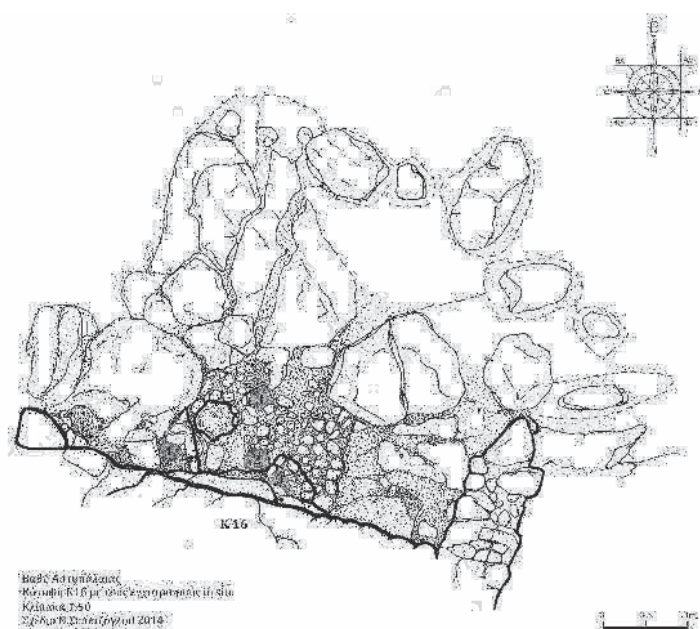
Εικ. 24. Οι εξέδρες Π4-Π5 μετά την ανασκαφή του 2014

Εικ. 25. Πρωτοχαλκή II πήλινη σφραγίδα από το ανώτερο στρώμα της εξέδρας Π4 (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

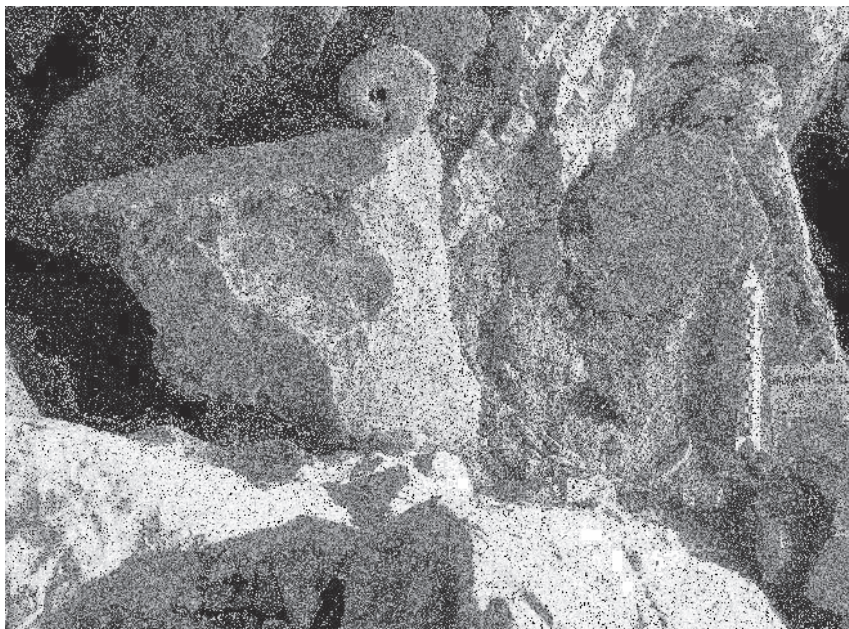

Εικ. 26. Μαρμαρίνο σχηματικό ειδώλιο της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου από το κατώτερο στρώμα της εξέδρας Π4 (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

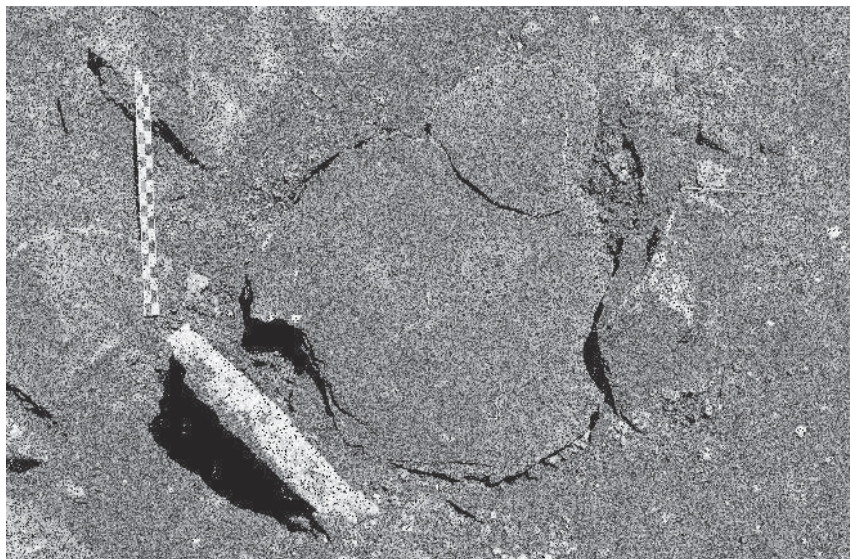

Εικ. 27. Ορθογώνια κατασκευή Κ17. Επάνω στο λιθόστρωτο δυτικό μισό της βρέθηκαν τέσσερις εγχυτρισμοί βρεφών (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

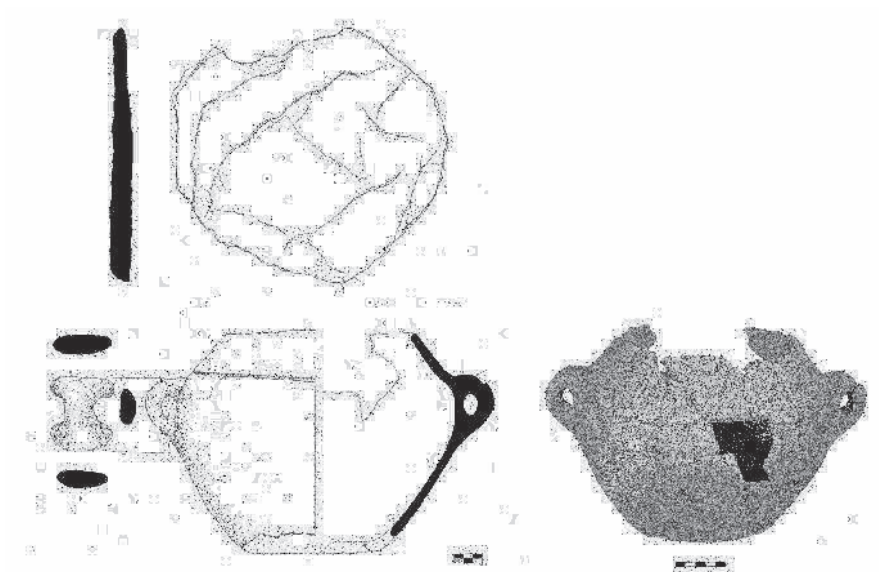

Εικ. 28. Εγχυτρισμός αρ. 4. Εξωτερικά του (άσκαφου ακόμα στην εικόνα) κρατηρίσκου είχε τοποθετηθεί λίθινο δισκοειδές διάτρητο εργαλείο

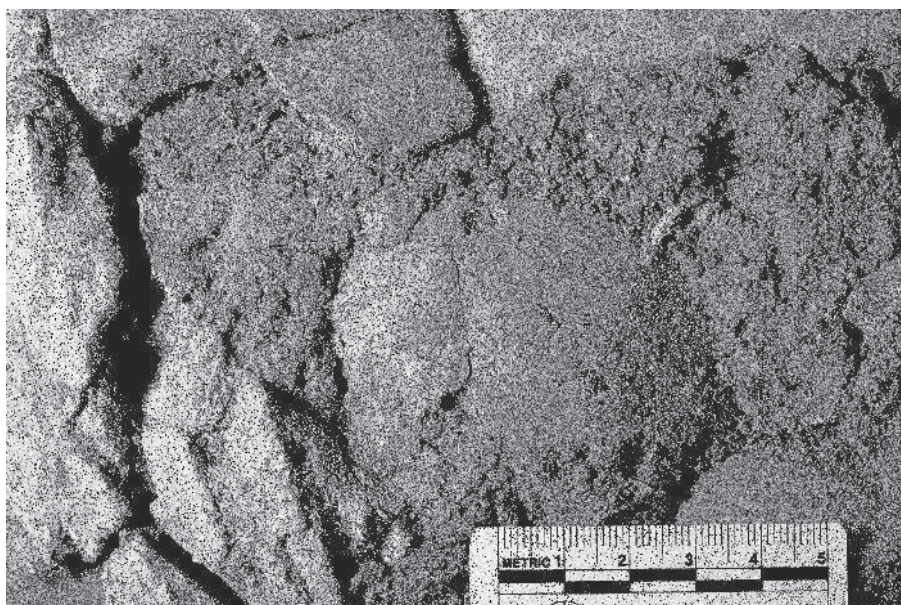

Εικ. 29α. Εγχυτρισμός αρ. 1. Ο κρατηρίσκος βρέθηκε θαμμένος στο αμμόχωμα της ακτής και ήταν σκεπασμένος με λίθινο πώμα

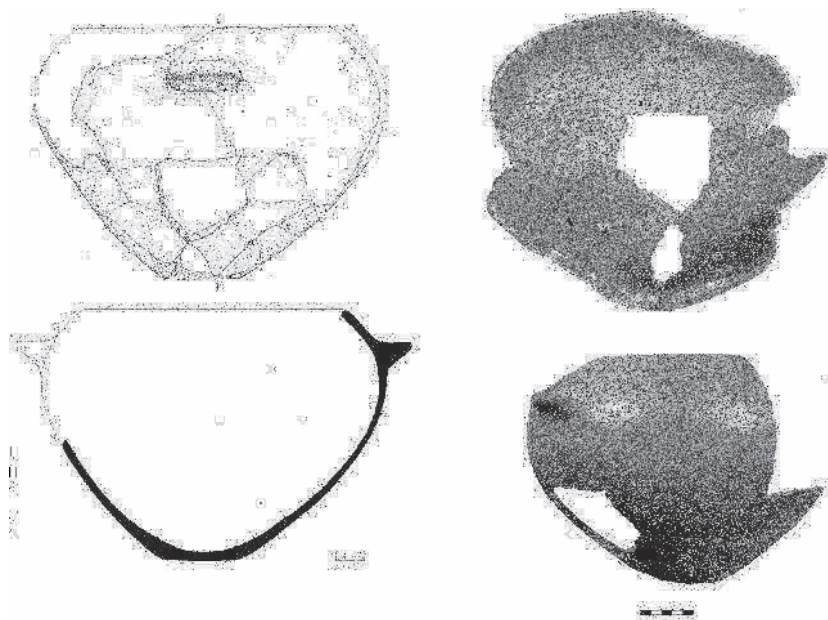
Εικ. 29β. «Ο κρατηρίσκος της εικ. 29α (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

Εικ. 30. Εγχυτρισμός αρ. 1. Στον πυθμένα του αγγείου της εικ. 29 διακρίνεται τμήμα βρεφικού κρανίου και ίχνη υφάσματος σε αποτύπωμα

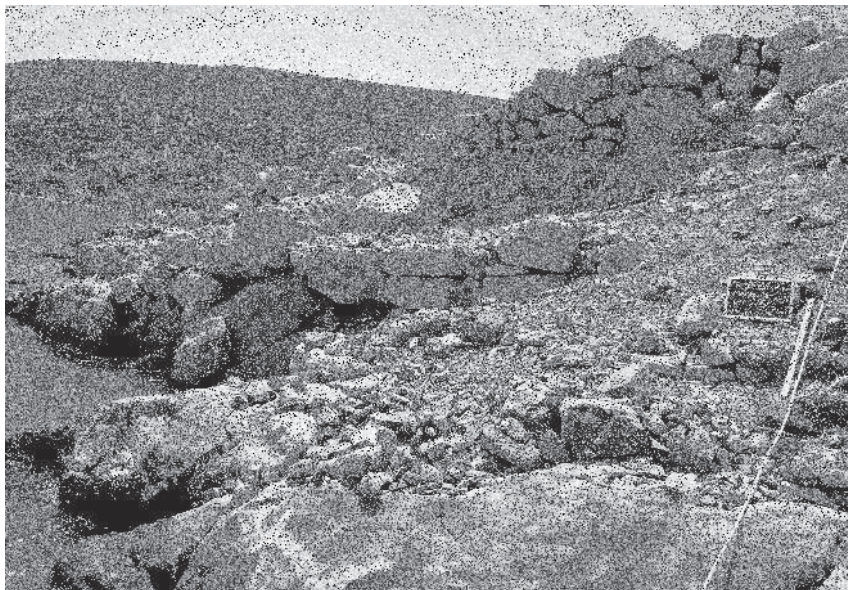

Εικ. 31α. Ο εγχυτρισμός αρ. 2 κατά χώραν, σε μεγαλόσωμη φιάλη

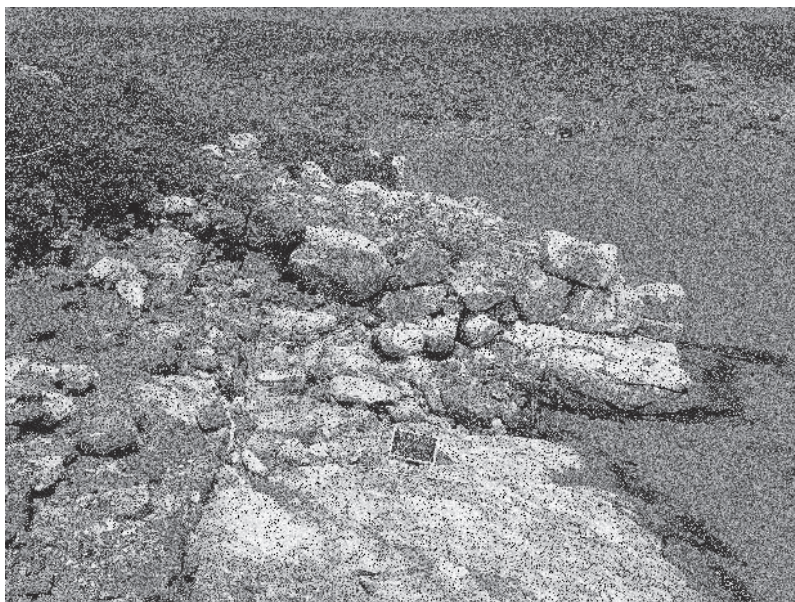

Εικ. 31β. Η φιάλη του εγχυτρισμού αρ. 2 (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

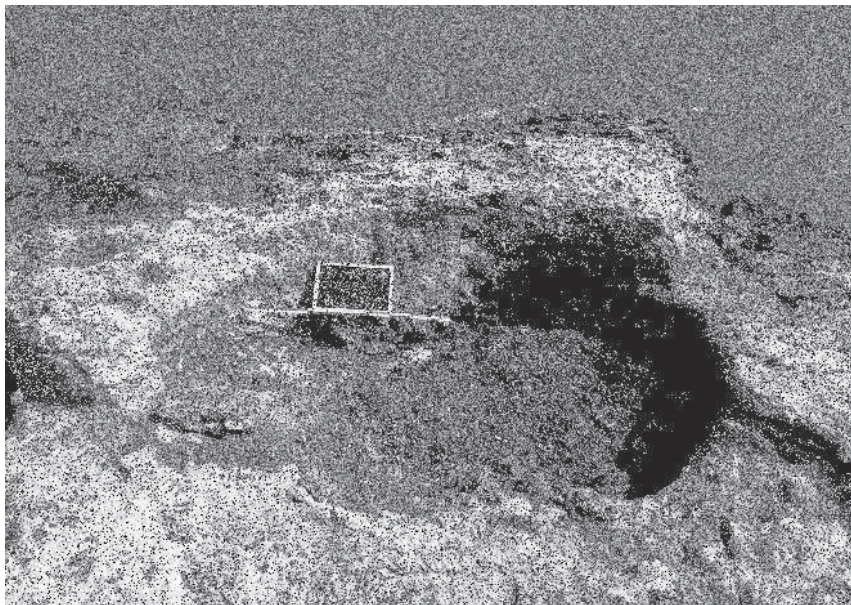

Εικ. 32. Η ογκολιθική κατασκευή Π6 όριζε ανηφορικό δρόμο από τη βορειο-ανατολική ακτή προς τα πρνή της ακρόπολης. Πίσω της διακρίνεται το ισχυρό ογκολιθικό ανάλημμα

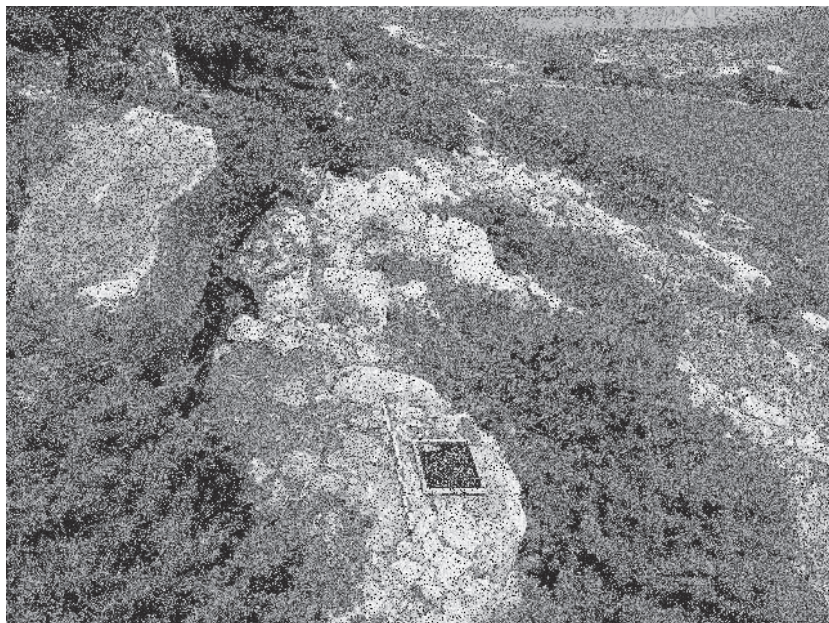

Εικ. 33. Η ογκολιθική κατασκευή Π8. Η λαξευμένη στον βράχο επικλινής αναβάθρα πιθανόν εξυπηρετούσε την ανέλκυση πλοιαρίων

Εικ. 34. Κυκλικός ημιυπόγειος θάλαμος σε φλέβα πωρολίθου της βόρειας ακτής, ίσως τάφος της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Εικ. 35. Η εξέδρα E7 στο βόρειο πρανές της χερσονήσου

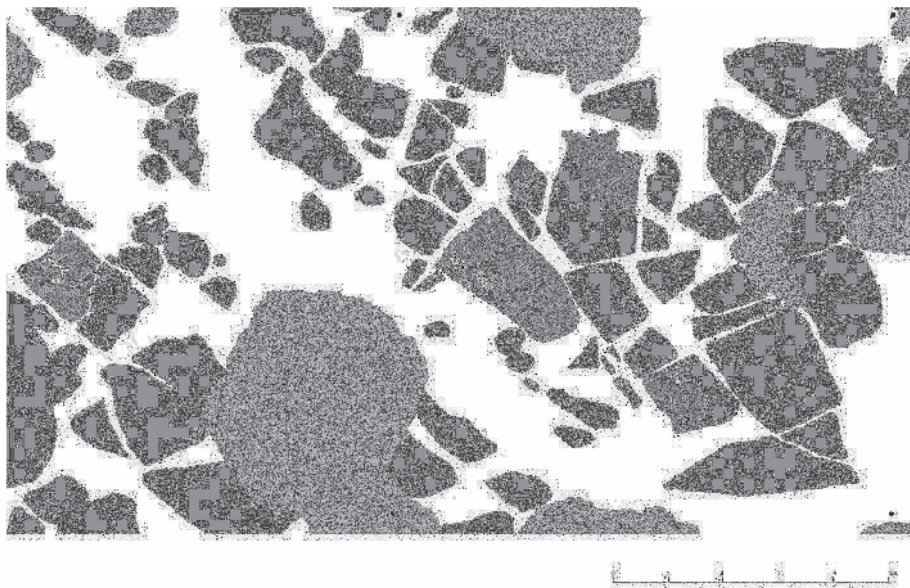

Εικ. 36. Ανηφορικός προς το νότιο πρανές της χερσονήσου δρόμος, λαξευμένος στον βράχο της ακτής

Εικ. 37. Βραχογραφία πολύκωπου πλοίου στη νότια ακτή της χερσονήσου, πολύ κοντά στους «βράχους του Δίωνος»

Εικ. 38. Σχεδιαστική αποτύπωση των βραχογραφιών και των επιγραφών στην περιοχή των «βράχων του Δίωνος» (σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου)

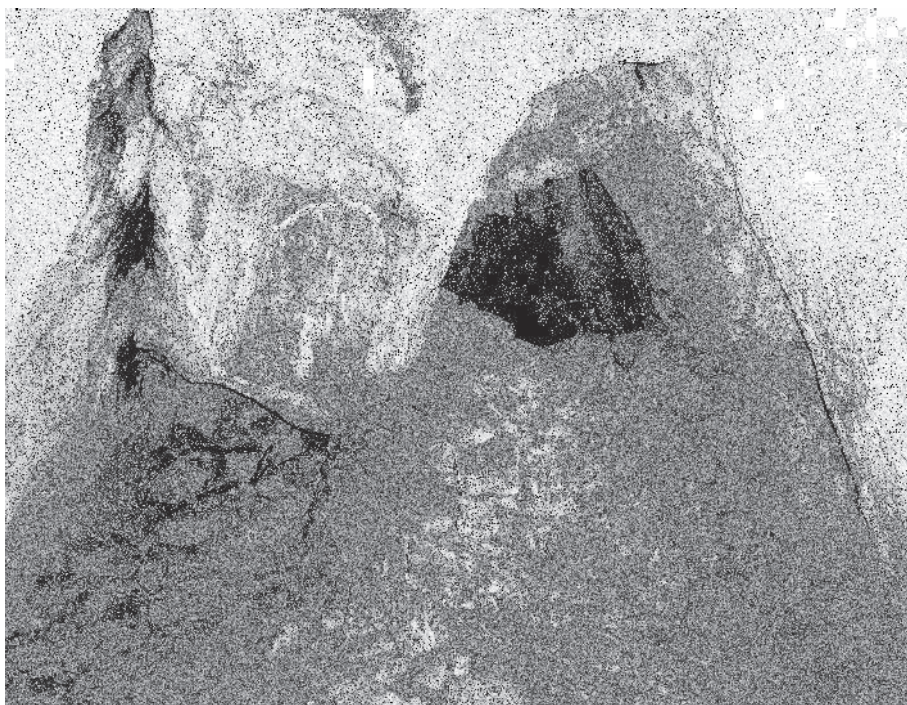

Εικ. 39. Ο επίπεδος «βράχος του Δίωνος» με τις βραχογραφίες φαλλών και δακτυλιόσχημων θεμάτων

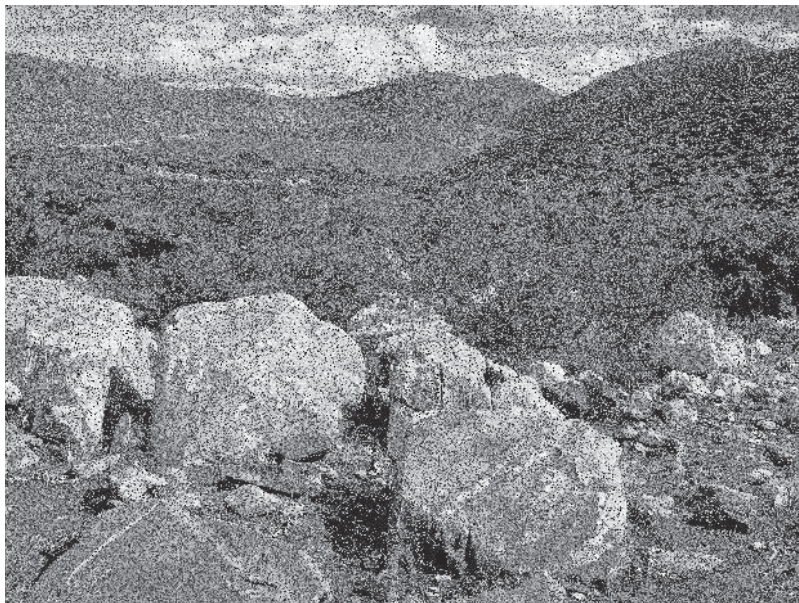

Εικ. 40. Σπηλαιοβάραθρο Χάσμα. Σχεδιαστική αποτύπωση Θ. Χατζηθεοδώρου

Εικ. 41. Σπηλαιοβάραθρο Χάσμα. Αρχαίες ξερολιθιές μεταξύ των Χώρων Α και Β

Εικ. 42. Η επιγραφή Νικησίτιμου και Τιμίονος, στο ανώτερο επίπεδο
πλάτωμα της χερσονήσου

Εικ. 43. Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη είναι οικοδομημένος
επάνω σε λείψανα αρχαίων κτηρίων

Εικ. 44. Χώρα Αστυπάλαιας. Η έκθεση στον ανεμόμυλο περιλαμβάνει φωτογραφικό πανόραμα της χερσονήσου Πύργος και εκμαγεία επιλεγμένων βραχογραφιών

